

İktisatta Yeni Nesil (Geç Neoklasik) Kuramlar, Devletin Dönüşümü ve Kalkınma Paradigmasına Yansımaları

Uğur ESER¹

The New Generation (Late Neoclassical) Theories in Economics, the Transformation of the State and the Reflection to the Development Paradigm

ARTICLE INFO

Article History:

Date Submitted: 05.10.2017

Date Accepted: 20.11.2017

JEL Classification:

O10,

O25,

H10.

Keywords:

Neoliberalism,

Mainstream Neoclassical

Economics,

Late Neoclassical

Economics,

Development Economics,

Market Imperfections,

Government Intervention.

ABSTRACT

The current global economic crisis has led to a growing dissatisfaction with the neo-liberal economic paradigm that became more widely known as the Washington Consensus. Washington Consensus which is as a type of free market capitalism is neoclassical economics greatly influenced by neo-liberalism, particularly in its anti-state attitudes, as with deregulation, privatization and liberalization. While the paradigm itself evolved from the late 1990s, in a more nuanced approach under the guise of a post-Washington Consensus, began to recognize a role for the state in correcting for market (largely informational) failures, neo-liberalism largely superseded by the new mainstream economics or late neoclassical economics – namely the new institutional economics, new growth theory, new economic geography and so on. Unlike the mainstream neoclassical economic paradigm the late neoclassical economics is based on the idea that markets are imperfect. Theoretically the late neoclassical economics, upon which the post-Washington Consensus draws, explain both market and non-market outcomes as the rational response to market imperfections. There is now widespread recognition, in some quarters, at least, that the state should engage in a more active role in guiding industrial development, primarily to negate market failure and to overcome the negative conditions of global economic crisis. This paper is largely focused on the paradigm shift of neo-liberalism, primarily from the market fundamentalism to negate market failure, government transformation in the light of late neoclassical theories in economics, and also seeks to demonstrate that policies based on this new paradigm, governments shifted slightly to a revised neoliberal model that approved different version of (market-friendly) state intervention.

¹ Prof. Dr. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü, eser_u@ibu.edu.tr

ÖZET

Güncel ekonomik kriz yaygın olarak Washington Uzlaşması olarak bilinen neoliberal paradigmaya duyulan hoşnutsuzluğu giderek artırırken, ana akım neoklasik iktisadın da yaygın şekilde eleştirisine yol açtı. Washington Uzlaşması bir tür serbest piyasa kapitalizmi olarak, özellikle devlet karşıtı tutumuyla- kuralsızlaştırma, özelleştirme ve serbestleştirmeye dayalı - neoliberal paradigmayı büyük ölçüde etkileyen neoklasik iktisattır. Bu paradigma 1990'ların sonlarında Washington Sonrası Uzlaşma adı altında, devletin rolünü ayrıntılı bir yaklaşımla piyasa aksaklıklarını düzeltme doğrultusunda değişime uğrattırken, neoliberalizm yerini büyük ölçüde yeni ana akım ya da geç neoklasik iktisat kuramına (yeni kurumsal iktisat, yeni büyüme teorisi vb.) bıraktı. Ana akım iktisadın paradigmasının aksine geç neoklasik iktisat piyasaların mükemmel işlemediği düşüncesine dayanır. Kuramsal olarak Washington Sonrası Uzlaşmaya temel oluşturan geç neoklasik iktisat piyasa aksaklıklarına verilen tepkilerin piyasa ve piyasa-dışı sonuçlarını açıklar. Bir süredir en azından bazı çevrelerde devletin, piyasa aksaklıklarının üstesinden gelmek ve güncel ekonomik krizle başa çıkmak öncelikli olmak üzere, sanayi politikalarına öncülük etmede aktif rol alması konusunda yaygın bir kabul vardır. Bu çalışma büyük ölçüde piyasa tutuculuğundan piyasa aksaklıklarını düzeltmeye evrilen neoliberalizmdeki bu paradigma kaymasına, devletin geç neoklasik teorilerin ışığında gerçekleşen dönüşümüne odaklanmakta ve bu yeni paradigmaya dayalı politikaların devletin piyasaya dost müdahalesinin değişik biçimlerine onay veren yaklaşımını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Anaakım Neoklasik İktisat, Geç Neoklasik İktisat, Kalkınma İktisadı, Piyasa Başarısızlıkları, Devlet Müdahalesi.

1. Giriş

"Büyük durgunluk" olarak da adlandırılan küresel kriz kapitalizmin iç çelişkilerini açığa çıkarır ve neoliberal politikalara karşı hoşnutsuzluğu giderek artırırken, bu politikalara 1980'lerden bu yana ideolojik destek ve politik meşruiyet sağlayan neoklasik ana akım iktisadı da tartışmalı hale getirmiştir. Neoklasik iktisat kuramı güncel ekonomik sorunları çözememek, kullanışsız ve en çok yarılan bir bilim olmakla itham edilmiş ve daha da ötesi

iktisadi gerçekliği kavrayamadığı, gerçek yaşamla bağlantı kuramadığı için eleştirilmiştir (Dequech, 2007; Colander vd., 2004). İlginç olan, neoklasik iktisadın içerisinden çıkan ve "geç neoklasik kuramlar" olarak adlandırılan iktisat kuramındaki yeni yaklaşımlarla birlikte piyasaların işleyişindeki aksamaların nasıl düzeltilebileceğine ilişkin tartışmaların ve devlete olan ilginin son otuz yıl içerisinde bir kez daha yeniden canlanmasıdır².

Kapitalizmin krizlerinin üstesinden gelmek ve istikrarlı büyüme için devletin yeniden inşa edildiği günümüzde, devletin dönüşümüne yeni ana akım ya da geç neoklasik iktisadın sağladığı yöntembilimsel ve bilgi-kuramsal (epistemolojik) destek büyük olmuştur. Nitekim kalkınma iktisadında 1980'lerde "devleti geri çekme" çabalarının yerini 1990'lı yıllardan itibaren "devletin geri getirilmesi"ne terk etmesinde ve kalkınma paradigmasının özellikle 2008 küresel kriziyle başa çıkma doğrultusundaki reform önerilerinde geç neoklasik kuramların katkısı çok belirgindir. Bir başka deyişle günümüz neoliberal iktisat politikalarını yönlendiren temel iktisat mantığının kapitalizmin sorunlarını çözmek doğrultusunda geç neoklasik iktisatta yattığını söylemek hata olmayacaktır (Gürkan, 2016). Bu tespit günümüz neoliberalizminin düşünsel ya da entelektüel düzeyde ortaya çıkışının tarihsel-kuramsal bir arka planı olduğunu ve meşruiyetini neoklasik iktisattan türeyen kuramlarla kazandığını bilmek bakımından önemlidir. Çalışma iktisatta yakın dönemdeki yöntem bilimsel ve bilgi-kuramsal kaymaya dikkat çekmekte ve iktisattaki yeni yaklaşımların devletin yeniden yapılandırılması ve neoliberal kalkınma paradigmasını dönüştürmesinde oynadığı rolü incelemektedir.

2. Piyasanın Geri Dönüşü ya da Devlete Karşı Piyasa

² Neoklasik iktisat batılı gelişmiş ülkelerde kurumsallaşmış ve saygınlık kazanmış üniversitelerde, bilimsel dergilerde ve yazılı/görsel medyada seçkin iktisatçıların söylemi olmuş, akademik alandaki kuramsal tartışmalara ve günümüz neoliberal politikalara damgasını vurduğu için ana akım (mainstream) olarak adlandırılmıştır. Günümüzde yaygın olarak son dönemde neoklasik iktisat içindeki gelişmeleri bünyesine katan yeni ana akım- geç neoklasik iktisat tarafından temsil edilmektedir. Ana akım iktisat geleneğinin içerisinden çıkan yeni nesil (geç neoklasik) kuramlar ana akım iktisata yöneltilen eleştirilerin odaklandığı bazı gerçeklikten yoksun varsayımları "gözden geçirerek" yumuşatan, ancak bunu geleneğin iktisat mantığından taviz vermeksizin yapan kuramları tanımlamaktadır. Geç neoklasik iktisatçılar kendilerini ortodoks ana akım iktisat kuramından ayırtırmaya çalışsalar da, bu kuramın piyasa mantığından, aksiyomatik sistemin çekirdeğindeki varsayımlardan fazlaca kopamamışlardır (Wolf ve Resnick, 2016; Eser, 2015).

1950 ve 1960'larda kalkınma alanında egemen olan Keynesci refah devletinin başarısızlığına duyulan tepkiyle ortaya çıkan neoklasik iktisadın "etkin piyasa hipotezi"ne dayalı neoliberal karşı devrim Washington Uzlaşması politikalarında önerilen birinci nesil reformlarla "devleti geri çekme" (minimal devlet) projesinde başarılı olmuştur. Keynesci politikaların politik uygulanabilirliğini yitirerek başarısız olduğu kesinleştiğinde ve iktisadi kalkınmada devletin rolü ve fonksiyonlarını kapitalist sömürü ve sınıf mücadeleleri ekseninde tartışan Marksist politik iktisadın hızı kesildiğinde bayrağı devleti uzun vadeli toplumsal kalkınmanın örgütlenmesi ve sanayide dönüşüm süreçlerinden dışlayan, piyasanın işleyişindeki kısa vadeli istikrara odaklanan, ekonomide bireysel girişimciliği, rekabetçiliği ön plana çıkaran neoliberal kalkınmacı tezler devraldı (Jessop, 2009).

Keynesci sosyal politikalara ve kalkınmacı devlete karşı muhalefeti temsil eden neoliberalizm kaynakların piyasaya dayalı tahsisini desteklemekte, kamu ekonomisinin faaliyet alanını daraltmayı ve ekonomiyle ilgili karar alma süreçlerinde siyasetin etkisini ortadan kaldırmayı önermekteydi. Bu öneriler 1980'lerde Washington Uzlaşması kurumlarının geliştirmekte olan ülkelere önerdiği istikrar ve yapısal uyum programının temelini oluşturdu. Geliştirmekte olan ülkelere önerilen istikrar ve yapısal uyum programıyla: kamu harcamalarının yeniden yapılandırılması ve mali disiplin sağlanması, ticari ve mali serbestleşme yoluyla ekonominin dışa açılması, yurt içi piyasalar üzerindeki devlet müdahalelerinin kaldırılması ve özelleştirme politikaları telkin ve tavsiye ediliyordu (Gore, 2000). 1980'li yıllarda IMF, Dünya Bankası ve ABD Hazine Bakanlığı arasında varılan bir anlaşmaya 1990'lı yıllarda Dünya Ticaret Örgütü'nün de (WTO) katılımıyla hayata geçirilen Washington Uzlaşması geliştirmekte olan ülkelerin yüksek borç oranları, ekonomik istikrar, büyüme ve kalkınma sorunlarının çözümü için önerilmişti (Zabcı, 2009).

Devleti yeniden yapılandırmayı hedefleyen neoliberal politikalar 1980'lerde hem Asya'nın "geç sanayileşme" başarısının ispatında hem de Latin Amerika ülkelerinin "yapısal sorunlarının" çözümünde kullanıldı. Williamson (1990, 2004) bu programın nihai hedefinin makroekonomik disiplin, piyasa ekonomisi ve dışa açık bir ekonomi olduğunu, amacın geliştirmekte olan ülkelere bir kalkınma stratejisi sunmak değil, Latin Amerika ülkelerinin

yapısal sorunlarını çözmek olarak açıklamıştı³. İstikrar politikaları ve uyum programlarının ana yönelimi tüm piyasalarda göreceli fiyatları dünya göreceli fiyatlarına yaklaştırmak, kaynak tahsislerini dış ticarete yönelik sektörler lehine yönlendirmek ve dünya ekonomisiyle serbest rekabet koşullarında bütünleşmekti.

1980'lerde devletin verimsiz çalıştığı ve rant yarattığına sıklıkla yapılan vurguyla kalkınma sürecinde devletin yerini sorgulayan temel neoliberal önerme "piyasalar kendi haline bırakılırsa sorunsuz işler" şeklindeydi. Gelişmekte olan ülkelerde sorunun kaynağı piyasaları başarısızlığa uğratan, kaynak tahsislerini bozan, üretken olmayan ve rant yaratan devletti. Çözüm "daha az devlet daha çok piyasa" olmalıydı. Bu ülkeler Dünya Bankası ve İMF'nin "kaynak tahsislerini devletin denetiminden çıkarın", "fiyatlarınızı doğru (rekabetçi) düzeylere getirmek için düzeltin" ve "piyasalarınızı serbestleştirin" önerisine 1980'li yıllarda koşulsuz uydular. Tam serbestleşmeyi, kamu işletmelerinin özelleştirilmesini, ekonominin kuralsızlaştırmasını ve rekabetçi piyasaların yerleşmesini içeren bir dizi yapısal reform 1980'li yıllarda "başka alternatifi yok" sloganı ile uygulamaya konuldu (Yalman, 2009). Bu slogana uygun biçimde toplumların düzenini oluşturan tüm kurumlar, toplumsal süreç ve ilişkiler neoklasik iktisattaki yöntemsel bireycilik, rasyonel davranışlar ve rekabetçi üstünlükler temelinde yeniden tanımlandı. Peck ve Tickell'in (2002) neoliberalizmin Keynesci devleti "geri püskürtme" (roll-back) evresi olarak nitelendirdiği bu evrede uygulanan birinci nesil reformlar "laissez-faire politikalarının yeniden dirilişi", "liberalizmin-vahşi kapitalizmin geri dönüşü" ya da "neoliberal karşı devrim" ve "neoliberal manifesto" olarak yorumlanmıştır (Duménil ve Lévy, 2008; Stiglitz, 2002; Dardot ve Laval, 2012).

Gerçekte kapitalizm 1970'lerin sonlarından itibaren çok farklı çalışıyor ve yeniden örgütleniyordu (Harvey, 2012). Telkin ya da tavsiye edilen neoliberal politikalarla piyasa mantığının ve rekabetçiliğin her yere yayılmasını Washington Uzlaşması kurumları üstlendi⁴. Ancak David Harvey'in (2015) işaret ettiği gibi kapitalizmi yeniden örgütlemeyi amaçlayan

³ Washington Uzlaşması terimi ilk defa 1989 yılında gelişmekte olan borçlu ülkelerin zamanında ödenmemiş ya da ödenebileceği şüpheli borçlarını temizleyecek bir planın (Brady Plan) ABD Kongresinde bir komitede görüşülmesi sırasında J. Williamson (1990) tarafından kullanılmıştır. Başlangıçta yüksek borçlu Latin Amerika ülkeleri için tasarlanırsa da, bazı iktisatçılar ve politika yapımcıları tarafından propagandası yapılarak Sahra Altı Afrika, Geçiş Ülkeleri ve Doğu Asya ülkelerinin sorunlarına çözüm olarak önerilmiştir.

⁴ Dünya Bankası ve IMF'in o tarihteki resmi görüşünü en net şekilde A. Kruger, B. Balassa, I. Little, T. Scitovsky, P. Kuczynski ve J. Williamson'un çalışmalarında görürüz.

neoliberalizm, sadece bir ekonomik proje değil, aynı zamanda politik pratikleri olan, kapitalist sermaye birikimi için gerekli koşulları yeniden oluşturmaya yönelik dünya çapında bir projeydi. Bu proje bazı ülkelerde ikna yoluyla (Dünya Bankası, IMF) bazı ülkelerde zor kullanarak (askeri müdahaleler) 1980 sonrasında her yere yayıldı (Saad-Filho ve Johnson, 2007)⁵. Klasik liberalizmin piyasa ütopyasına (laissez-faire kapitalizmine) geri dönüşü bir eylem planına dönüştüren bu proje bireysel yaşam alanlarını ve kamusal alanı rekabetçilik ve esneklik temelinde yeniden düzenleyecekti. Karl Polanyi'nin çok önce, 19. yüzyıl *laissez-faire* düzeniyle ilgili olarak belirttiği gibi bu proje günümüz kapitalizminde "planlı olarak küresel bir piyasa toplumu yaratma" girişimiydi. Yeni bireysel öznellikler, kolektif temsiller ve sosyal ilişkileri düzenleyen kuralları koyan merkezi bir kurum olarak devletin yeniden inşası hedefleniyordu (Wacquant, 2012). Dardot ve Laval'ın (2012) belirttiği gibi bu piyasa mantığı ve rekabetçilik anlayışı az ileride, 2008 küresel krizinden sonra, ana akım iktisadın idealize ettiği piyasa ütopyasıyla yetinmeyecek ve yeni bir evreye evrilecektir.

1970'lerde kapitalizmin yaşadığı krizin ardından 1980'lerde yeniden canlanan ana akım neoklasik iktisadın neoliberal politikaların meşruiyetine sağladığı entelektüel-bilgi kuramsal destek büyük olmuştur (Fine,2002). Washington Uzlaşması tarafından yönetilen neoliberalizmin ilk evresinde temel amaç Keynesci-kalkınmacı refah devleti fikrine son vermektir. Ana akım iktisat kuramından da güçlü destek alan neoliberalizmin ilk evresinde, kapitalizmin yaşadığı krizden ekonomiyi rekabetçi-rasyonel koşullardan uzaklaştırdığı ve piyasa mekanizmasının işleyişini bozduğu iddia edilen Keynesci politikalar sorumlu tutulmaktaydı. Piyasa ekonomilerinin ana akım iktisat kuramında olduğu gibi işlememesinin nedeni onu kısıtlayan "dışsal aksaklıklar"a ve "irrasyonelitelere" bağlanıyordu. Yapılması gereken, gerçek dünyayı ana akım iktisatta idealize edilen rekabetçi-rasyonel koşullara uydurmaya çalışmak, bunun için de piyasa mekanizmasının rekabetçi şekilde işlemesine engel olan bütün piyasa-dışı kurumların (devlet, sendikalar vb.) güçlerini kırmak ve piyasa güçlerinin önünü açacak ortamı yaratmaktır.

⁵ 1980'li yılların hemen başında neo liberal-muhafazakar hükümetlerin işbaşına geldiği, başta ABD (Reagan) ve İngiltere (Thatcher) olmak üzere, Fransa (Mitterand), Almanya (Kohl), İspanya (Gonzales), Japonya (Nakosane), Danimarka (Schluter) ve Türkiye'de (Özal) hükümetler siyasal tercihlerini Keynesçi refah devletine son verecek olan neo liberal politikalarından yana yaptılar.

Monetarist, Yeni-Klasik, Arz-yanlı ve Kamusal Seçim Okulu'ndan oluşan bir sentez piyasa ütopyasına (laissez-faire kapitalizmine) ve neoliberal ultra liberal tezlere dayalı Washington Uzlaşması politikalarına güçlü destek verdiler. Kısa dönemde fiyat istikrarını hedefleyen Milton Friedman'ın monetarist politikasıyla, uzun dönemde dışa açık-ihracat yönlü büyümeyi hedefleyen Arthur Laffer'in arz yönlü iktisadının bir karışımı olan Washington Uzlaşması politikalarının nihai amacı, borç krizi içinde bulunan gelişmekte olan ülkelerde dış borç servislerinin düzenli yapılmasını sağlamak ve sürdürülebilir bir borç yönetimi oluşturmaktı. Yeni Klasik iktisadın idealinde serbest piyasa ve minimal devlet yaratmak vardı. Robert Lucas'ın formüle ettiği "politika etkinsizliği" önermesi, rekabetçi piyasalar temelinde bütün bireylerin rasyonelliğini savunarak, değişen koşullara hızla ve mükemmel uyum gösteren piyasaların beklenmeyen şoklar dışında istikrarlı olduğu sonucuna varıyordu. Devletin kısa sürede dahi, üretimi artırma ve büyüme hızını artırıp, işsizliği düşürme yönündeki müdahalelerinin hiç bir reel etkisi olamazdı.

Ancak 1980'yılını takip eden on yıl boyunca kullanılan bütün bu "piyasa yanlı" ya da "devlet karşıtı" söyleme rağmen devleti (siyasal alanı) piyasanın (ekonominin) yasalarına tabi kılmanın, devleti bir iç düzenlemeye tabi tutarak küçültmenin güçlükleri vardı ve neoliberal iktisatçılar için tehlikeli sayılan devletin büyümesinin önüne geçilemiyordu. Virginia Okulu'nun Kamusal Seçim kuramının ve Anayasal Politik İktisat kuramının öncülerinden James Buchanan ve diğer liberallere göre "devletin tehlikeli büyümesi sürmekte", siyasal iktidarların keyfi müdahaleleri sonucu devletin ekonomik yaşamdaki yeri ve önemi her gün biraz daha artmaktaydı. ABD neoliberalizminin, James Buchanan'ın önderliğinde gelişen Kamusal Seçim Okulu bu sorunu çözmek için neoklasik iktisadın bilinen bir ilkesini, piyasalardaki ekonomik aktörlerin doğasıyla (rasyonellik) ilgili varsayımların uygulama alanını, piyasa-dışı kurumlara da (devlet, sivil toplum) genişletti⁶. Devlet genel çıkarı (kamusal yararı) azamileştiremez, devlet müdahaleleri idealize edilen rekabetçi piyasaları yaratamazdı. Devletin tehlikeli büyümesi artan kamu harcamalarıyla birlikte enflasyona yol

⁶ Liberal iktisatçılar koruyucu refah devletinin giderek tehlikeli bir hal alan büyümesinin önlenmesi için "liberal hükümetleri iş başına getirmenin yetmeyeceğini, her hükümetin iktidara geldiğinde liberal politikalar izlemeye zorlanması gerektiğini" ısrarla dile getirmişler, devlete geniş bir alanda sınırsız müdahale yolunu açan liberal demokrasinin kurumlarını "yönetilemez" bularak demokrasinin sınırlandırılmasını önermişlerdir (Eser,1991, 1997).

açarak istikrarı tehdit etmeye başladılar. O halde bir taraftan politik özne olarak devletin faaliyetlerine sınırlama getirilirken, diğer taraftan kamusal hizmetler piyasanın rekabetine açılmalıydı. Piyasalara müdahaleler kaldırılarak tam bir serbestleşme sağlanmalı, fiyatlar "doğru" biçimde, yani rekabetçi düzeylerde belirlenmeliydi. Öyle de oldu. Ticarete konu olan mallara etkin koruma sağlayan gümrük vergisi ve miktar kısıtlamaları ve ihracata yönelik engeller kaldırıldı, döviz kurları rekabetçi düzeylerde belirlendi, ayrıca mali piyasalar serbestleştirilerek sermaye hareketlerinin önündeki engeller kaldırıldı.

Devletin büyümesini tehlike sayan ve serbest piyasanın ve rekabetçiliğin gelişmekte olan ülkelerde hızlı bir büyüme başlatacağını savunan neoliberal tezler sadece Latin Amerika ülkelerinin sorunlarına çözüm olarak önerilmedi, Asya ülkelerinin geç sanayileşmesine de temel oluşturdu. Bu ülkelerde hızlı büyüme ve kalkınmayı başlatmak için piyasa-fiyat mekanizmasının (ve "karşılaştırmalı üstünlükler" ilkesinin) önemine işaret eden bu söylem, yeni sanayileşen ülkelerin yüksek büyüme hızlarını, özellikle Doğu Asya Ülkelerindeki mucizevi başarıyı, serbest piyasanın ve ticari serbestleşme ilkelerinin ispatı olarak gösterdi (Lapavitsas ve Noguchi, 2005). Latin Amerika ülkelerinin yeni sanayileşen Asya ülkeleriyle karşılaştırıldığında neden başarısız oldukları ve sanayileşmede geç kaldıklarına dayanak yapıldı. Bu tezler küresel kapitalizmin eşitsiz gelişiminden ve bölge ülkelerinin kendine özgü dinamiklerinden, sermaye birikimi sürecinin tarihsel özgüllüklerinden kopuk bir biçimde, geç sanayileşen ülkelerin kapitalist ülkelere "yetiştirme" (catch-up) sorununa çözüm olarak önerildi. İstikrarlı bir sermaye birikimi ve hızlı büyüme için gerekli rekabetçi-piyasa yanlı düzenlemelerin yapılması gelişmekte olan ülkelerdeki ulus devletlerden istenmekteydi (Dollar, 1992; Edwards,1993; Dornbusch,1990).

Oysa 1990'lı yıllardan itibaren kapitalizmin dünya coğrafyasını yeniden şekillendiren gelişmeler yaşanmaktaydı. 1990'lı yıllarda dönem boyunca yaşanan dış şoklar ve mali/reel krizler nedeniyle istikrarın sağlanamaması, öte yandan mali disiplin, özelleştirmeler ve diğer yapısal reformların sosyal alanda yol açtığı kutuplaşma, sosyal dışlanma ve gelir eşitsizlikleri ikinci nesil kurumsal (piyasa- dışı düzenleyici) reformlara olan ihtiyacı artırmıştı. 1980'lerde istikrar ve yapısal uyum programlarının yol açtığı olumsuz sonuçlara karşı halk tepkilerinin yükselmesi kapitalizmin kurumlarına ve devlete karşı hoşnutsuzlukları giderek artırdı. 1990'lı

yıllara girerken devletin müdahale alanını daraltan Washington Uzlaşmasına dayalı politikalar tartışmalı hale gelmişti⁷. Küresel mali krizlerin Asya'dan Rusya'ya ve ardından Latin Amerika'ya yayılarak bu ülkelerde ciddi üretim kayıplarına ve işsizliğe yol açması neoliberal politikaların politik uygulanabilirliğini zora sokmuştu.

Bilgi-iletişim teknolojilerindeki patlamaya eşlik eden kapitalizmin finansallaşmasının bir yandan spekülasyon kazançları ve rant arayışlarını nasıl özendirdiğini ve kullanılabilir yatırım fonlarının üretken sanayi yatırımlarından nasıl uzaklaştığını ve büyüme potansiyelini nasıl düşürdüğünü, diğer taraftan gelir dağılımını emek gelirleri aleyhine bozarak gelir eşitsizliğini ve yoksulluğu nasıl artırdığını görmek için ise 2008 küresel krizini beklemek gerekecekti.

1980'li yıllarda Washington Uzlaşması kurumlarının önerdiği programların, Latin Amerika ülkelerinde çok daha belirgin olmak üzere, pek çok gelişmekte olan ülkede sermaye birikimi, yatırım profili, teknolojik gelişme ve büyüme süreçleri üzerindeki olumsuz etkileri oldu, bu etki en olumsuz şekliyle sanayide görüldü. Doğu Asya ülkelerinin sanayileşmede gösterdiği başarının arka planında devletin oynadığı rol ile ilgili bulguların ortaya çıkmasından çok sonradır ki, Washington Uzlaşması kurumları piyasa yanlı tezlerini gözden geçirme gereğini duydular. Dünya Bankası'nın Doğu Asya Mucizesi (1993) Raporu (kalkınmacı devlet tezini destekleyen çok sayıda kanıtı göz ardı etmişti) bu "mucizevi başarı"da kalkınmacı devletin oynadığı role işaret ederek neoklasik-neoliberal kalkınmacı tezleri onaylamamıştı (Dünya Bankası, 2007). Neo liberal ana akım iktisat, bu defa devlet müdahalesine rağmen bu ülkelerin serbest piyasa ilkelerini ve ticari serbestleşmeyi yine de uyguladıklarını ve "olması gereken" (rekabetçi) görece fiyatlara ulaştıklarını, yani döviz ve sermaye gibi "kıt" kaynakların fiyatlarını "denge" düzeyine getirerek dışa açıldıklarını ısrarla ileri sürdüler.

⁷ 1990'ların sonunda kapitalizmin yapısal krizini yönetmeye çalışan neo-liberal model işlerliğini yitirince bu modele karşı hoşnutsuzluklar küreselleşme karşıtı hareketler şeklinde kendini gösterdi. Seattle, Prag, Washington, Cenova ve sonrasında sürdürülen küreselleşme karşıtı hareketlerin kapitalizm karşıtı mücadele pratiklerine dönüşmesini ve küreselleşme protestolarının 1990'ların sonlarında giderek yoğunluk kazanmasını bu kapsamda değerlendirmek gerekir.

1980’i takip eden yıllarda Japonya ve komşu yeni sanayileşen Asya ülkelerinin sanayileşme deneyimleriyle ilgili yeni bulguların ortaya çıkması, diğer taraftan Latin Amerika ülkelerinin yaşadığı “büyüme felaketleri” ya da “sanayisizleşme” deneyimleri neoliberal-neoklasik tezlerin sorgulanmasına yol açmış, hem “piyasa yanlı” hem de “devlet yanlı” tezlerin ötesine geçen geniş bir literatür ortaya çıkarmıştır (Amsden 1989, 2001; Chang 2002; Chang ve Rabel,2004; Weiss ve Hobson,1999; Wade,1990; Noland ve Pack,2003). Kalkınmanın erken dönemlerine ya da geç sanayileşmenin tarihine ilişkin kalkınmanın ekonomi politikası çalışmalarında devletin toplum kaynaklarını harekete geçirerek sanayide yapısal dönüşümü başlatmak konusunda nasıl öncü bir rol oynadıkları ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Özellikle Johnson’un Japonya ve komşu Yeni Sanayileşen Ülkelerle ilgili gözlemleri, Amsden’in Kore ve Wade’in Tayvan üzerine yaptığı çalışmalar geç sanayileşen ülkelerde devletin, erken sanayileşmiş ülkelere farklı olarak, kalkınma sürecine yaptığı sistematik müdahalelerle nasıl farklı biçimde yönettiğini göstermiştir⁸. Bu çalışmalarda Asya kapitalizminin sanayileşmesinde başarı örnekleri olarak gösterilen ülkelerde kalkınmacı devletlerin güçlü kurumlar oluşturarak ve kalkınmayı uzun vadeli stratejik hedefler doğrultusunda yönlendirerek sanayinin dönüşümüne nasıl proaktif biçimde müdahale ettikleri anlatılır (Şenses, 2009; Öniş ve Şenses, 2005; Oğuz, 2013). Geç sanayileşme tezi olarak adlandırılan bu tezler piyasa mekanizmasının işleyişine ve devletin kalkınma sürecindeki rolüne neoklasik ana akım kalkınma kuramından farklı yeni bir yaklaşım getirmiştir⁹.

⁸Kapitalist nitelikte geç sanayileşmenin başarılı bir örneği olduğu bilinen Güney Kore’nin deneyiminden hareketle, Doğu Asya’da ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesinde devletin belirleyici rolünü inceleyen Alice H. Amsden’in (1943-2012) anısına düzenlenen yakın tarihli bir çalışmada, bu bölgedeki sanayileşme başarısının arka planındaki devletin kalkınmacı niteliği tarihsel- kurumsal bir perspektifle uzun bir aradan sonra yeniden ele alınmıştır. Amsden’in kalkınma kuramına katkısı konusunda şu linke bakılabilir: Revisiting development theory: A celebration of Alice Amsden, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 2017,10, erişim, 26.07.2017, <https://academic.oup.com/cjres/issue/10/>

⁹ Kalkınma sorunsalı üzerine eğilen Marksist politik iktisat içindeki farklı geleneğe dayanan yaklaşımlar ise ekonomik kalkınmayı, piyasa mekanizmasının işleyişindeki kusurların ötesine geçen bir bakışla, sermayenin ve devletin doğası üzerine düşünerek, ülkelerin sermaye birikim stratejilerinin özgül koşulları, dünya ekonomisine eklenme biçimleri (uluslararası işbölümü, emperyalizm) ve devletin sınıfsal niteliği vb. kavramsal bir çerçeveye kapitalizm eleştirisi yaparak açıklamaktadır (Özdemir, 2007; Yalman, 2009; Jessop, 2009).

3. Kalkınmacı Devletten Piyasa Denetiminde Devlete

1990'lı yıllarda hem akademik alanda neoliberal-neoklasik iktisadın kuramsal-kavramsal çerçevesinde hem de Washington Uzlaşması kurumlarının söylemlerinde dikkat çeken bir değişim görüldü. 1980'lerde neoliberal Washington Uzlaşması politikalarına temel olan "devlet karşısında piyasa" (minimal devlet) tezi yerini, 1990'larda post-Washington Uzlaşması olarak adlandırılan ikinci nesil reformlarla "devletle birlikte piyasa" anlayışına bıraktı.

1990'lara gelindiğinde neoliberalizm 1970'lerde ortaya çıkan kuramsal formundan ve düzenleme biçimlerinden artık çok farklıdır. Her ne kadar tarih ve toplum dışı bir yöntem bilimsel yaklaşımla, kendi kendini düzenleyen piyasaların etkinliğine bağlılığını sürdürse de, gerçekte var olan (reel) neoliberalizm uygulamada 1980'lerdeki birinci nesil neoliberalizmden belirgin şekilde farklılaşmıştır (Brenner ve Theodore, 2002; Theodore, Peck ve Brenner, 2011). Devlet-piyasa ilişkilerinin bütün olarak yeniden uyarlandığı bu evre bilgi teknolojilerinin (enformatik-bilişsel kapitalizmin) ve finansın (finansallaşan kapitalizmin) sürüklediği neoliberal kapitalizmin yeni bir evresidir. Günümüze kadar gelen kapitalizmin bu evresinde devletin rolü azalmak bir yana artmıştır. Sermaye birikiminin ihtiyaçları doğrultusunda devlet yerel ve ulusal sermayeleri dünya pazarlarıyla bütünleştirmek, karlı yatırım alanlarında sermaye için uygun iklimi sağlamak ve bu alanlara kaynak aktarmak doğrultusunda önemli işlevler üstlenmiştir. Kapitalist dünya sisteminin merkezinden yaşanan ve daha fazla rekabet ve esneklik arayışının sonucu olarak üretimin coğrafi-mekansal özelliklerinin değişmesi, küresel üretim ağları- değer zincirlerinin önem kazanması, bilgi-iletişim teknolojilerindeki patlama, bilgi paylaşım ağlarının ortaya çıkışı, yeni finansal ürünlerin ortaya çıkması ve finansallaşma şeklinde yaşanan bu köklü değişimin sonucu olarak neoliberalizm yeni bir evreye geçmiştir (Dardot ve Laval,2012). Neoliberal yapılanma pek çok yapısal dönüşümü de beraberinde getirmiştir. İmalat sanayilerinin başka ülkelere kaydırılması (off-shoring), küçük şirketlerin çok uluslu büyük şirketlerin yönetimindeki küresel üretim zincirleri üzerindeki denetimi, kamusal hizmetlerin özelleştirilmesi, doğal varlıkların sermayeleşmesi, günlük hayatın-tüketimin finansallaşması bunlar arasında en önemlileridir.

Kapitalizmin işleyişiyle ilgili yeni kuralları ifade eden neoliberalizmin bu evresi, piyasa yanlı reformların başarısızlığının doğurduğu sonuçlar karşısında, "serbest piyasa" ve "minimal devlet" söyleminden vazgeçildiği, mülkiyet haklarının tanımlandığı, emek süreçlerinin esnekleştirildiği, devletin "piyasa dostu" olarak işlevlerinin yeniden tanımlandığı yeni bir evreyi temsil etmektedir. Piyasa mekanizmasının işleyişini ve devletin bu süreçteki rolünü yeniden düzenleyen yeni kurumsal formlara duyulan ihtiyaç artık ikinci nesil yapısal reformlarla karşılanacaktır. Bu reformlarda ilkinde eksik kalanlar tamamlanmaktadır ve artık devlet ile piyasa arasında bir karşıtlıktan değil işbirliğinden söz edilmektedir. Neoliberalizmin bu evresi devletin öne çıkarılmasının ötesinde, işlevlerinin yeni küresel düzene uygun düşecek şekilde yeniden tanımlandığı bir dönemin başlangıcı olmuştur. Böylece piyasa mekanizmasının işleyişindeki "içsel" sorunlara odaklanan, piyasa kusurlarının ya da aksaklıklarının giderilmesi amacıyla "piyasaya dost devlet" müdahalelerine onay veren yeni bir müdahalecilik dönemi başlamıştır.

İkinci nesil reformların dayandığı kuramsal yaklaşım, kalkınmayı artık devlet-piyasa karşıtlığı temelinde değil, devlet-piyasa işbirliği temelinde tanımlamaktadır. Devlet artık toplumsal düzeni sağlayan ve sermaye birikim sürecinin çelişkilerini değişen ihtiyaçlar doğrultusunda çözen kurumları oluşturmak görevini üstlenecektir¹⁰. Başta emek piyasalarında işten çıkarmaları kolaylaştıracak kurullarla esnekliği artırmak olmak üzere, piyasalara girişleri kolaylaştıracak, ayrıca yabancı yatırımlar için uygun ortamı sağlayarak, eğitime yeterli yatırım yaparak ve sosyal sermayenin oluşmasına katkı sağlayarak dışsallıklar yaratacak, bireysel hukuk ve iş sözleşmelerini (rekabet hukuku, iflas kanunu, mülkiyet hakları vb.) güvence altına alacak yasal ve kurumsal düzenlemeleri yapacaktır. Bunların hemen hepsi küresel kapitalizmin David Harvey'in (2011) deyişiyle sermayenin serbest dolaşımı ve karlı

¹⁰ ABD'de 1992 yılında işbaşına gelen Clinton yeni Uzlaşmanın yaygınlaştırılması için çok çalıştı. Britanya'da (Blair), İtalya'da (Prodi), Fransa'da (Jospin), Almanya'da (Schroder) hükümetler neo liberal bu uzlaşmayı daha da ileriye götürecek olan, serbestleşmeyi dünya çapında yayan reformların öncüsü oldular. Gelişmekte olan ülkelerde hükümetler bu doğrultudaki telkin ve tavsiyelere koşulsuz uydular. Arjantin'de (Menem), Meksika'da (Salinas), Peru'da (Fujimoro), Brezilya'da (Cardoso) hükümetler bu politikaları dayatan uluslararası kuruluşların baskılarına boyun eğdiler. Rusya, Çin, Hindistan ve Japonya gibi geçmişte ulusal stratejik çıkarlarını savunan ülkeler dahi bu politikalara (ihtiyatla yaklaşılar da) kayıtsız kalamadılar. Manuel Castells (2005: 182) "tüm dünya da küreselleşmeyi başlatan reformların çoğu soldan gelen, ekonomide devlet kontrolünü destekledikleri mazileriyle bağlarını koparan siyasetçiler oluşu"nu yakın siyasal tarihin bir ironisi olarak görmüştür.

alanlarda değerlendirilmesinin önündeki sosyo-mekansal ve kurumsal engelleri yok etmek, pürüzsüz bir kapitalizm yaratmak içindir.

Kuczynski ve Williamson (2003) ikinci nesil reformların neoliberal politikalarından geri çekildiği anlamına gelmediğini, bu politikaları düzeltmek ve tamamlamak anlamına geldiğini belirtmektedir¹¹. Özellikle "sosyal" olana sıklıkla yapılan vurgu, "esnek devlet", "piyasa dostu devlet" ve "iyi yönetim" söylemi piyasa- devlet karşıtlığına dayalı neoliberal politikalara teorik olarak mümkün ve uygulanabilir bir seçenek bulma çabasıyla ilgilidir. İlkinde olduğu gibi ikinci Uzlaşmanın da uygulamaya geçirilmesini Washington Uzlaşması kurumları üstlenmiştir.

1990'ların sonlarında önce Dünya Bankası eski Başkanı'nın, ardından bu kurumun eski çalışanları ve uzmanlarından gelen eleştiriler ve yaşanan hayal kırıklığı Washington Uzlaşması'nın başarısızlığını ilan etti (Stiglitz, 2002). Washington merkezli reform önerileri "Washington Sonrası Uzlaşma" (Post-Washington Consensus) adı altında yeniden tanımlandılar.1990'lı yıllarda piyasa-yanlı neoliberalizm yerini piyasa kusurlarına (dışsallıklar, eksik bilgi, bilgi asimetrisi vb.) vurgu yapan, işbirliği, ilişkisel yakınlık, güven, karşılıklılık, yönetim, katılımcılık vb. kavramlarla "devleti geri çağıran" neoliberalizme bıraktı. Bir başka deyişle ikinci nesil reformlar geç neoklasik iktisadın ya da yeni ana akım iktisadın içerisinden çıkan ya da çevresinde gelişen politikalarıdır. Bu politikalar önceki uzlaşmanın bir parçası olan "devlet karşısında piyasa" anlayışını değiştirmekte ve yerine "piyasa kusurları" (market failure) koymaktaydı (Fine, 2008). Neoliberalizmin ikinci evresini yöneten post-Washington Uzlaşması, ekonomik büyüme ve kalkınma sorunlarını artık piyasa etkinliği hipotezine (piyasalar kusursuz işler) değil, devletin piyasaya müdahalesini haklı gösterecek piyasa kusurlarıyla açıklamaktaydı.

Peck ve Tickell'in (2002) neoliberal reformları "açarak yayma" ("roll-out" neoliberalizmi) olarak adlandırdığı bu evre, rekabeti her alanda kural haline getirmeyi ve toplumu piyasanın kurallarına göre yönetmeyi hedeflemektedir. İçinde bulunduğumuz bu evre

¹¹ Williamson'a (2003:14) göre birinci kuşak reformlar sadece büyüme üzerine odaklansa ve yoksullar lehine düzenlemeler getirmese bile, ülke deneyimleri büyümenin kendiliğinden yoksul olan kesimlere de yansıdığını göstermektedir.

artık asgari (minimal) devleti ve en az bürokrasiyi hedefleyen bir neoliberalizm değildir. Neoliberal kapitalizmin bu evresinde sadece piyasaların serbestleştirilmesi ile yetinilmemektedir. Toplumsal ilişkilerin ve bireyin davranışlarının esneklik ve rekabet temelinde tanımlandığı bu evrede hane halkından, işyerlerine, okullara ve dış dünya ile ilişkilere kadar uzanan bir alanda rekabet normunun yerleşmesi neoliberal politikaların başlıca stratejisi olmuştur. David Harvey'in (2005) belirttiği gibi neoliberalizm artık sadece piyasaların işleyişiyle ilgili ekonomik bir programın adı değildir; dünyanın nasıl daha iyi anlaşılacağı ve daha iyi yönetileceğine ilişkin dünya çapında bir toplum projesidir.

Washington Uzlaşması Sonrası politikalarında önerilen reformların dayanağı piyasa güçlerinin toplum kaynaklarını harekete geçirmek ve ekonomiye koordine etmekte yetersiz kalmasıydı. Özellikle enformasyon asimetrisinin büyüklüğü, eksik piyasalar (incomplete markets), sosyal ağlar ve bu ağların yarattığı dışsallıklar söz konusu olduğunda piyasalar başarısız oluyordu. Yeni Uzlaşma serbest piyasayı ve rekabetçi koşullarda dışa açılmayı her koşulda verimlilik artışı sağladığı için olumlayan ana akım iktisadın aksine, piyasaların aksadığı durumlarda piyasayı iyi yönetmek için devlet müdahalesinin geri getirilmesini savunuyordu (Fine, 2005). 1990'lardan itibaren "yapısal reformlar"da vurgulanan ve yeni kalkınma iktisatında paradigma değişikliğine yol açan şey, kaynak tahsisi mekanizması olarak piyasa merkezi önemini korumakla birlikte, yoksulluk, eşitlik, çevre, katılım, işbirliği, sosyal ağlar, şeffaflık, yönetim ve kurumsal kapasite gibi piyasa-dışı kurum ve sosyal ilişkilerin rekabetçiliğin yeni kilit unsurları olmasıydı. Her alanda güçlü bir rekabet edebilirlik vurgusuyla uygulamaya konulan ikinci nesil neoliberal reformlar 2000'li yıllara girildiğinde ve 2008 krizinden sonra, küresel kapitalizmi krizden kurtarmak için tek çıkar yol olarak sunulmuştur.

Bu dönemde kalkınma-devlet ilişkisi ve kalkınmacı devletle ilgili söylem ve pratikler değişmiştir. 1980'lerin hayali bir piyasa egemenliğine (serbest piyasa ütopyasına) dayalı reformların yerini piyasanın kusurları karşısında devletin iktisadi hayattaki rolüne vurgu yapan reformlar almıştır. Devlet artık piyasa karşıtı değil, sanayi politikasında ve toplum refahında önemli roller üstlenen ve piyasanın eksikliğini tamamlayan bir kurumdur. Devlete verilen rol piyasaların rekabetçi işlemlerini sağlamak ve piyasaların aksamamasını

sağlamaktır. Bob Jessop (2009) bu evreyi "rekabet devleti", Dardot ve Laval (2012) "neoliberal devlet" olarak kavramsallaştırmaktadır.

Neoliberal devlet ilk nesil neoliberalizmle çelişir biçimde kapitalizmin yeniden yapılandığı bu yeni dönemde pro-aktif biçimde görev ya da rol almıştır. Devlet faaliyetleri bu yeni dönemde piyasaların yerini almamaktadır. Piyasayla sıkı işbirliği içindeki "yeni devletçilik", küresel kapitalizmin yeni rekabetçi biçimleri dolayımında, sermaye birikiminin önündeki engelleri aşmanın bir yoludur. Devletler ise yeni ekonomik düzende rekabet biçiminin kilit ögesi ya da taşıyıcısıdır. Geçmişte kalkınmayı uzun vadeli stratejik hedefler doğrultusunda yönlendiren kalkınmacı devletin yerini alan "esnek devlet" in temel işlevi, artık toplumun üretken kaynaklarını harekete geçirmek, özel girişimciliği özendirmek, karlı yatırımlar için ön koşulları yaratmak, sermayenin değerlendirilmesi önündeki sosyo-mekânsal, ekonomik ve politik engelleri ortadan kaldırmaktır (Jessop, 2009). Sermayenin mekânsal hareketliliğinin son derece farklılaşmış biçimlerine işaret eden Harvey (2011) ve Gough (2004) kapitalizmin kendi tarihsel coğrafyasını, sermaye birikiminin gereklerine uygun biçimde şekillendirdiğini, bu süreçte devletin de tek tek sermayelerin kendi başlarına gerçekleştiremedikleri sosyo-mekânsal pratikleri- organizasyonları (eğitim, sağlık ve diğer toplumsal alt yapıların inşası, yatırım ortamının iyileştirilmesi) üstlenerek coğrafi hareketliliği kolaylaştıran mekânsal düzenlemeleri gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Bu dönem kalkınma iktisatçıları tarafından yeni kalkınma iktisadının doğuşu olarak nitelenmiştir (Kayıran, 2016).

Devletler sadece ekonominin rekabetçi şekilde işlenmesini sağlamayı değil, rekabeti tüm kamu hizmetlerini kapsayacak şekilde yaygınlaştırmayı ve kamu yönetiminin temel bir ilkesi haline getirmeyi de üstlenmiştir. Neoliberalizmin bu evresinde bu ilkeler 1990'lı yıllarda devleti dönüştürmeyi hedefleyen yeni kamu yönetimi yaklaşımının esin kaynağı olmuştur. Bireysel yaşamın ve toplumsal ilişkilerin sermayeleşmesi yönünde güçlü bir eğilimin olduğu bu evrede, devlet-kamu faaliyeti işyeri yönetimine (management) ya da girişimci yönetime dönüşmüş, rekabeti evrensel bir norm ve kural haline getirmek doğrultusunda "oyunun kuralları" kökten değişmiştir. Rekabet, verimlilik ve girişimcilik üzerine temellenen ve özel işyeri pratiklerini kamu kesimine uygulayan bir yeni kamu idaresi

yaklaşımıyla " daha etkin ve daha az masraflı bir yönetim" amaçlanmaktadır (Dardot ve Laval,2012).

Dardot ve Laval'ın belirttiği gibi günümüzde neoliberalizm artık asgari (minimal) devleti ve en az bürokrasiyi hedefleyen değil, bireyciliği, mülkiyet haklarını ve rekabeti temel norm olarak, buradan öznellikler ve pratikler inşa eden bir neoliberal yönetimselliktir (governmentality)¹². Günümüz neoliberalizmini betimleyen bu projenin amacı, liberalizmin erken dönemlerinde olduğu gibi ekonomik özgürlüklerin alanını açmak ve onu devletin denetimine tabi tutan ya da devlet tarafından yönetilen bir piyasa yaratmak değil, piyasa denetiminde bir devlet ve toplum yaratmaktır. Kamusal faaliyetlerin merkezinde özel şirketlerin değerleri, pratikleri ve işleyişinin yer alacağı yeni dönemde, işletmecilik ya da iş yönetimi anlayışı kısa sürede bütün kamu sektörüne hakim olmuştur. Sadece piyasaların serbestleşmesi, ücretlerin disiplin altına alınmasında değil, eğitimden sağlığa, sosyal güvenlikle diğer kamusal hizmet alanlarına kadar toplumsal yaşamın özelleşmesi ve ticarileşmesinde devlet bu aktif rolü oynadı. Bu yeni neoliberal dönemde en önem taşıyan şey, devletin de şirketler gibi, yeni bir neoliberal akılsallığa teslim olmuş olmasıdır (Dardot ve Laval, 2012).

1980'lerde Fordist-Keynesyen refah devleti düzenlemelerine tepki olarak ortaya çıkan neoliberalizm, 1990'lı yıllarda, yapısal uyum programların sosyal ve politik çelişkilerini yönetmek ve kriz eğilimleriyle başa çıkmak için toplumsal ilişkileri, birey davranışlarını ve kurumsal yapıları yeniden düzenleyerek kapitalizmi yeni temeller üzerinde yeniden örgütlemeyi tasarlayan bir projeye dönüşmüştür. Devletin yeniden inşa edildiği ve neoliberal yeniden yapılanmanın bileşeni haline geldiği günümüzde, neoliberalizm kapitalizmin çelişkilerinin ve krizlerinin üstesinden gelmek için geçmişte tasarlanmış bir projenin toplumsal ve mekânsal ölçeklerde yeniden yapılanması olarak görülebilir (Brenner ve Theodore, 2002). Amaç sosyo-ekonomik yapıyı değiştirmek ve sanayide yapısal sorunları

¹² İnsanların yönetim pratikleri tarafından yönlendirildiği ya da içlerinde buldukları ortamlar (çevreyle kurdukları ilişkiler ve bağlantılar) üzerinden yönetildiği bir durumu anlatan "yönetimsellik" kavramını kullanan Michel Foucault (2015), günümüz neoliberalizminin klasik liberalizmden farklı olarak, bireyi tam olarak nasıl yönetilebilir hale dönüştürdüğünü bio-politika" ve "bio-iktidar" kavramlarıyla anlatır. Foucault biyolojiyi siyaset alanında kullanan bu kavramla neoliberalizmin insan davranışları- siyasal iktidar ilişkilerini anlamada yararlı bir analiz çerçevesi sunar.

çözecek bir dönüşümü başlatmak değil, önceki uzlaşmanın sosyal alanda ve kamusal hizmetlerde yol açtığı gerilemeye çözüm bulmak, karşılaşılan piyasa kusurlarını düzeltmektir. Devletin geri getirilmesine yönelik bu paradigma değişikliği kalkınmaya yaklaşımda belirgin bir kaymaya işaret etmektedir.

1980'lerin başında neoliberal Washington Uzlaşması politikalarını alternatifi olmayan, uygulanabilir tek politika olarak sunan ve yapısal uyum programının başarılı olması için yapısal reform öneren Dünya Bankası'nın söylemi de 1990'larda belirgin biçimde değişmiştir (Tatar-Peker, 1996)¹³. Öneriler arasında iyi işleyen bir bürokrasinin ve etkin kamu yönetiminin tesisi, iyi yönetim, mülkiyet haklarını (fikri mülkiyet ve sınai hakları, sözleşme özgürlüğünü) güvence altına alan hukuk sistemi, siyasetten bağımsız kurumlar ve düzenleyici üst kurulların (özerk Merkez Bankası) oluşturulması, kalkınmanın yerelden başlatılması, kamu gücünün yerel düzeyde sınırlanması ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi (kurumsal yönetim), insan kaynaklarına yatırım yapılması, emek piyasalarının esnekleştirilmesi ve yolsuzlukla mücadele vardı (Peet ve Hartwick, 2009). Sermaye hareketleri üzerinde belirli bir denetimin olması da öneriler arasındaydı. Banka neoliberal reformların başarısını güvence altına almak için piyasa-yanlı söylemini değiştirmiş, toplumun sosyal sorunlarına (işsizlik, yoksulluk, yolsuzluk) ve sosyal sermayesine (işbirliği, güven, etkileşim) ilgiyi uyandırmış, devletin bu süreçteki yerini yeniden tanımlamıştı. 1990'larda yayınladığı raporlarda Dünya Bankası neoliberal yapılanmanın kapitalizm içerisindeki çelişkileri karşısında devlet müdahalelerine yeniden dönme çağrısı yaptı (Zabcı, 2009). Devletin yeniden yapılandırılmasının gerekliliğine işaret eden "piyasa dostu devlet" ve "iyi yönetim" kavramları, hem yapısal uyum programlarına karşı gösterilen tepkileri yumuşatmayı, hem de bu programların sosyal risklerini azaltarak, neoliberal politikaların uygulanabilirliğini güvence altına alacak koşulları yaratmayı amaçlıyordu. Neoliberal yapılanmanın bu evresinde "piyasa dostu" olarak devlet, bir taraftan katma değeri artırmak için yapılan Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinin teşvik edilmesinde aktif olarak görev alırken, diğer taraftan neoliberal reformların sosyal ve politik maliyetlerini azaltacak sosyal programları uygulamayı üstlenmiş,

¹³ IMF'nin 1980'li yıllarda istikrar, yapısal uyum ve mali disipline dayalı neoliberal reformlarına verdiği güçlü destek nedeniyle kötü bir şöhreti olan Dünya Bankasının 1990'lı yıllarda Washington Uzlaşmasından Post Washington Uzlaşmasına yönelik söylem değişikliği konusunda Tatar-Peker (1996) ve Zabcı (2009)'ya bakılabilir.

(yerli ve uluslararası) sermayenin uzun dönemli çıkarlarını korumaya yönelik yasal ve kurumsal düzenlemeleri gerçekleştirme görevini üstüne almıştır.

1990'lı yıllarda yapısal reformların yol açtığı hoşnutsuzlukların giderilmesi ve yapısal uyum programlarının daha işe yarar hale getirilmesi yönünde yoğun bir çaba harcandığı söylenebilir. Yapısal reformlara eleştirel bakan ve sorgulayan çevrelerde bile "doğru" kurumlara sahip olduğunda, "uygun" yasal- kurumsal düzenlemeler yapıldığında ve devlet "iyi" yöneltildiğinde neoliberal yapısal reformların bütün ülkelere kazançlı çıkacakları fırsatlar sağladığı şeklinde iyimser bir yaklaşım vardır (Rodrik,1999; Rodrik ve Subramanian,2003; Stiglitz,1998). Yaygın söylem Latin Amerika ülkelerinin Doğu Asya pratiğinde başarılı olan politikalar ve kurumlardan yoksun oldukları için başarısız olduklarıdır. Neo liberal politikaların yarattığı sorunları gören ve eleştirel bir tutum alan iktisatçılar (Dani Rodrik vb.) bile gelişmekte olan ülkelere önerilen (Rodrik'in "takviyeli" olarak nitelendirdiği) ikinci nesil neoliberal reformları onayladılar. 1980'lerde Doğu Asya ülkelerinin sanayileşmede sağladığı başarıyı piyasaların serbestliği ile açıklayan ana akım iktisatçılar, bu bölgede devletin ekonomiye yaptığı müdahalelerin yoğunluğu karşısında serbest piyasa söylemlerini değiştirme gereğini duydular.

Bu dönemde uygulanan neoliberal politikaların sonucu, vaat edilenlerin tersine dünyayı uzun süre meşgul edeceği anlaşılan mali çöküş ve büyük bir durgunluk olmuştur. Finansal dışa açılma yaygınlaşıp küresel finansal sistem serbestleştikçe neredeyse tüm dünya tüketim çılgınlığı içine girmiş, ulusal tasarrufların gerilemesiyle birlikte yatırımlar ancak borçlanmayla sürdürülebilmiştir. Pek çok ülkede finansal spekülasyonun yol açtığı rantların çekici oluşu kullanılabilir fonların ileri teknolojiye reel yatırımlardan uzaklaşmasına yol açmış, sanayide yapısal dönüşümü başlatmak için gereken yatırım fonu ihtiyacı artmış, teknolojinin alt yapısını yenilemede başarısız olunmuştur. Yatırım-ihracat-kar bağlantısının zayıflamasıyla gelişmekte olan pek çok ülkenin gelişmiş ülkelerle arasındaki verimlilik farkını kapatan ve önde olanları yakalayan bir sanayileşme (catch-up industrialization) stratejisi uygulama olanağı kalmamıştır (UNCTAD, 2016).

Yakın tarihli UNCTAD (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı-2016) raporunda da gösterildiği gibi kapitalizmin finansallaşması ve küresel serbest ticaret birkaç

istisna dışında gelişmekte olan pek çok ülkede yatırımların aşınmasına ve sanayisizleşmeye yol açmış, ülkelerin göreceli alım güçlerinin düşmesi ve yoksullaştırıcı uzmanlaşma ile sonuçlanmıştır. 1980 sonrası dönemde pek çok gelişmekte olan ülkede sanayileşme ya duraksamış (stalled industrialization) ya da bu ülkeler zamansız biçimde erken sanayisizleşmişlerdir (premature deindustrialization)¹⁴. Sanayisizleşmeye / erken sanayisizleşmeye bağlı olarak üretim ve istihdam kayıplarıyla karşılaşan, imalat sanayinde yatırımsız geçen süre nedeniyle sanayileşmelerinin birkaç on yılını kaybeden bu ülkeler sonraki yıllara çok kötü bir miras bırakmıştır. Özellikle finansa dayalı büyüme stratejisinin uygulandığı 2000'li yıllarda bu ülkeler (Türkiye bu ülkelerin arasındadır) sadece sermaye birikiminin ve üretken yatırımların aşınmasına değil, büyüme potansiyelinin düştüğüne, gelir dağılımının bozulduğuna ve eşitsizliğin geçmişte hiç olmadığı kadar arttığına tanık olmuşlardır.

4. Devletin Dönüşümünde Yeni Nesil İktisat Kuramlarının Rolü

1990'lardan itibaren kapitalizmin küresel coğrafyasında yaşanan dönüşüme iktisat kuramında yaşanan değişim ve çeşitlilik eşlik etmiştir. Özellikle 2008'den bu yana yaşanan büyük durgunluk sürecinin ortaya çıkardığı sorunlara çözüm üretememesi nedeniyle neoklasik ana akım iktisadın sorgulanmaya başlanması geç neoklasik ya da yeni ana akım iktisat kuramlarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. İkinci nesil neoliberal reformlar iktisat kuramındaki bu çeşitlilikten geniş ölçüde yararlanmışlardır. Günümüzde "neo", "new", "post" gibi ön ekler ve sıfatlarla adlandırılan, büyük kısmı geçmişteki bir iktisatçının (Walras, Smith, Veblen, Keynes, Schumpeter) isminden türetilen geç neoklasik iktisat okullarının neoliberal kapitalizmin yaşadığı sorunlara bir çözüm olarak gündeme geldiği söylenebilir. Neoklasik ana akım iktisadın "içerisinden" çıkan ve yeni ana akım (new mainstream) olarak nitelendirilen geç neoklasik kuramların neoliberal reformlara sağladığı yöntembilimsel ve bilgi-kuramsal destek büyüktür. Bu açıdan bakıldığında neoliberal post Washington Uzlaşması politikaları yeni ana akım iktisadın bir uzantısıdır (Fine, 2008).

¹⁴Ekonomik gelişmenin erken aşamasında, daha sanayi üretiminde olgunlaşmadan, ekonomik faaliyetlerin hizmetler sektörüne (ticaret, inşaat, finans) kayması literatürde "erken sanayisizleşme" olarak tanımlanmıştır (Rodrik, 2016).

Neoliberal yapısal uyum politikalarına yönelen eleştirilerden sonra bu iktisat okulları piyasa aksaklıklarına yaptıkları vurguyla hem standart neoklasik kurama yöneltilen bazı temel eleştirileri göğüslemeye çalışmışlar hem de "yeni uzlaşma"nın kuramsal ve kavramsal çerçevesini oluşturmuşlardır. Neoklasik ana akım idealleştirilmiş bir tam rekabet piyasasında, pürüzsüz işleyen rekabetçi piyasalar yoluyla, kaynak tahsislerinin daha etkin (Pareto optimal) olacağını savunurken, ondan türeyen ve bu geleneğe bağlı olan, ancak kapitalizmin işleyişinde son dönem değişimleri etkin biçimde bünyesine katan "geç neoklasik kuramlar" çeşit çeşit piyasa-dışı kurumların piyasa aksaklıklarıyla daha iyi baş edilebileceği kanısındadır (Wolf ve Resnick, 2016). Piyasa aksaklıkları kendini en yoğun şekilde teknolojik değişim, yenilik ve Ar-Ge faaliyetlerinde kamu müdahalesini zorunlu kılan nedenler, sosyal ağların yarattığı dışsallıklar, finansal kurumların ve finansal yenilikler alanında ve üretim mekanları, kurumlar, emek piyasaları ve doğal çevre (eko sistem) üzerinde göstermektedir.

Geç neoklasik kuramlarda devlet piyasaların işleyişini ve iktisadi etkinliği bozan bir unsur olarak değil, aksine post-Washington Uzlaşmasında öngörüldüğü gibi, piyasayı tamamlayan bir unsur ve neoliberal reformların ayrılmaz bir parçasıdır. Bu kuramlar ana akım iktisatta daha önce ihmal edilen konuları (işlem maliyetleri, sınırlı rasyonellik, dışsallıklar, bilgi asimetri, teknoloji, kurumlar vb.) içine alacak şekilde genişleterek, toplumun hemen her alanıyla (eğitim, finans, kalkınma, mekan, kurumlar, kültür) ilgilenmeye başlamıştır. Bu durum eleştirel bazı iktisatçılar tarafından iktisadın diğer disiplinleri ele geçirmesi, iktisadın emperyalizmi olarak nitelenmiştir (Fine ve Milonakis, 2014).

1990'larda iktisat kuramına getirilen yeni bilgi-kuramsal yaklaşım hem piyasa hem de piyasa-dışı alanlar arasındaki ilişkiye yöneliktir ve yeni kalkınma kuramına önemli yansımaları olmuştur. Geç neoklasik iktisat kuramlarının kalkınma iktisadında yeni bir sayfa açtığı ve kalkınma paradigmasında köklü bir dönüşüme işaret ettiği kanısı akademik çevrelerde yaygındır (Eser, 2015). Yeni klasik iktisat, yeni kurumsal iktisat, yeni- içsel büyüme kuramı, yeni coğrafi iktisat, yeni Keynescilik, evrimsel iktisat ve ekolojik iktisat okullarının neoliberal reformların ve bu reformlara dayalı yeni kalkınma iktisadının geliştirilmesinde önemli katkısı vardır. Bu kuramların aralarında ekonominin işleyişi ve nasıl

yönetilmesi gerektiği konusunda yöntem bilimsel ve bilgikuramsal çok büyük benzerlikler vardır.

1980’lerde hayal kırıklığı yaratan birinci nesil neoliberal “piyasa ütopyası reformların”nın ardından 1990’larda uygulamaya konulan devletin yeniden tanımlanarak inşa edilmesine yönelik ikinci nesil reformlara ya da neoliberal rasyonalizasyon sürecine yeni Keynesçiliğin katkısı büyüktür. Yeni Keynesçiler geliştirdikleri enformasyon teorisi ile piyasalardaki kusurlara odaklanmışlardı ve piyasaların neden kusursuz işlemediğini ya da neden başarısız olabileceğini gösteriyorlardı. Kuram piyasaların kendi haline bırakılmasını değil, rekabetçi işleyebilmesi için devletin neden gerekli düzenlemeleri yapması gerektiğini, devlet ile piyasa arasındaki dengeli bir ilişkiye neden ihtiyaç duyulduğunu açıklamaktaydı. Ancak bunu neoklasik iktisadın aksiyomatik sisteminin temelindeki bireycilik ve rasyonel seçim varsayımlarını koruyarak yaptı.

Piyasaların işleyişinde aksaklıkların olabileceği, devletin ekonominin yönetiminde önemli roller alması gerektiğini vurgulayan Stiglitz’e göre (2001 Nobel ödüllü, 1993’de Başkan Bill Clinton’un Başdanışmanı ve 1997’den sonra Dünya Bankasında Baş Ekonomist ve Başkan Yardımcısı) eksik ve asimetrik bilgi bütün ekonomilerde yayılma eğilimi gösterirdi. Düzenlenmemiş kapitalizmin sadece dünyanın en zengin ülkelerine refah getirdiğini belirten ve 2008 küresel krizinden sonra devlet ve piyasa arasında dengeye ihtiyaç olduğunu belirten Stiglitz (1998, 2011) piyasanın etkinliğini artıracak devlet müdahalelerine her zaman ihtiyaç olduğunu duyurdu. Büyük hayal kırıklığı yarattıktan sonra, birinci nesil neoliberal reformların daha işe yarar hale getirilmesi için devlet müdahalesinin piyasanın aksaklıklarıyla baş etmesi gerekmektedir. Bunun anlamı devlet müdahalelerinin, neoliberalizmin birinci evresinin aksine, tamamen ortadan kaldırılmasının ya da devletin küçültülmesinin istenmediği, kapitalist girişimciliğin önünü açacak ve destekleyecek şekilde dönüştürüldüğüdür. Piyasayı son derece irrasyonel bularak piyasa radikalizmini savunan İMF politikalarını sorgulayan Stiglitz’e (2002) göre “sorun küreselleşmede değil, nasıl idare edildiğinde”dir.

Bilgi asimetri, eksik piyasalar ve eksik sözleşmeler, ana akım iktisatın iddialarının aksine, rekabetçi koşullarda bile piyasaların (özellikle teknoloji, finans ve emek piyasalarının)

mükemmel (rekabetçi) şekilde işlemesine engel olmaktadır. Ortodoks makroekonomik politikalarından kaçınılması gerektiğini savunan Stiglitz (2002: 95) piyasalardaki aksaklıkları (enformasyon ve koordinasyon sorunlarını) gidermek için piyasa dışı kurumların, özellikle devletin müdahalesinin zorunlu hale gelebileceğini savundu: " Piyasanın verimliliğini artırabilecek, arzulanan devlet müdahalelerine her zaman ihtiyaç vardı; devletin temel faaliyetlerinin birçoğu piyasadaki başarısızlıklara verilen tepkiler olarak alınabilir". Piyasalardaki aksaklıkları düzeltmek için devletin üstleneceği roller olduğunu gösteren yeni Keynesçilik, serbest bırakıldığında piyasadaki işlemlerin etkin olmadığını savunmakta, devletin ekonomideki rolünü küçültmek yerine devleti piyasaların rekabetçi şekilde işleyişinde yararlı hale getirmeyi önermektedir.

Benzer şekilde piyasa sisteminde "oyunun kuralları" nı düzenleyen kurumların işlem maliyetlerini düşürerek piyasaların etkinliğinin geliştirilmesinde oynadığı role vurgu yapan yeni kurumsal iktisadın da yeni nesil neoliberal reformlara katkısı büyüktür. Yeni kurumsalcıların (Robert Coase, Olliver Williamson, Douglas North) "yeni uzlaşma" ya katkısı piyasa ve piyasa-dışı alanlar arasında ayrım yaparak, şirketler (piyasa) ile sosyal ilişkiler ve sosyal yapılar ve kurumlar arasında kurduğu ilişki de görülebilir. Asıl sorunu devletin müdahalesinden çok, gerektiğinde devletin oyunun kurallarını değiştirebilme ve uygulayabilme kapasitesinde gören yeni kurumsal iktisatçıların sosyal sermaye kuramında önerilen "iyi kurumlar" ya da "kurumsal kapasite" neoliberal reformların önünü açmıştır.

Devlet-şirket işbirliğini tesis ederek şirket karlılığını artıracak "iyi yönetim" (good governance) ve piyasayı kurallara bağlayan "piyasa dostu devlet" söylemi 1990'lı yıllarda kullanıma girdi. İlk kez Dünya Bankası (1989) raporunda yapısal uyum programı kapsamında dile getirilen "iyi yönetim" yeni kalkınma iktisadında yeni kurumsal iktisatçıların katkılarıyla kısa zamanda anahtar bir kavrama dönüştü. Dünya Bankası bu kavramı yüksek borçlu gelişmekte olan ülkelerin performanslarını değerlendirme ve politikaların gözetiminde olduğu kadar, Doğu Asya'daki yeni sanayileşen ülkelerin ihracat-yönlü büyüme başarısının açıklanmasında da kullandı (Tatar-Peker, 1996). Ancak yeni kurumsalcılığın asıl yükselişi kapitalizmin coğrafyasında üretimin uluslararasılaşmasıyla birlikte firma-içi ve firmalar-arası ilişkilerin-işbirliklerinin ve bilgi akışlarının rekabet üzerinde önemli hale gelmesi, üretimin

yapıldığı mekânlarda yeni pratiklerin ve kurumsal kapasitelerin oluşturulmasının verimlilik artışındaki oynadığı rolle ilgilidir. Yeni kurumsal iktisatçıların toplumsal çatışmaları azaltmak, işbirliği ve güven ortamını tesis ederek şirket karlılığını-verimliliğini artıracak “iyi yönetim” söylemi 1990’lı yıllarda kullanılmıştır.

1980’lerde geliştirilen piyasa aksaklıkları literatürüne destek veren yeni kurumsal iktisatçılar piyasaların neden kusursuz işlemediğini ve piyasa-dışı kurumlar aracılığıyla bu kusurların nasıl düzeltileceğini açıklamaktadır. İlk nesil reformlar serbest piyasayı ve rekabetçiliği olumlayan devlet karşıtı bir söyleme sahipti ve neoklasik iktisadı sorgulamaksızın veri olarak kabul etmişti. İkinci nesil reformlar emek gücünün niteliğini iyileştirmeyi, teknolojik kapasiteyi geliştirmeyi ve devletin sermaye dahil diğer toplum kesimleriyle işbirliği yapmasını ön plana çıkarıyordu. Ekonomik büyüme dar bir çerçevede sadece tekil sermayedarla sınırlı tutulmadığı için devletin kalkınmacı bu yeni sürümünde, devlet küresel rekabetle başa çıkmaları için şirketlerin yanında yer alarak piyasa aksaklıklarının tesbit edilerek düzeltilmesini ve rekabeti hemen her alanda teşvik etmeyi ve yaygınlaştırmayı üstlendi.1980’lerden bu yana ekonominin rekabetçi koşullarda etkin çalışması için devlet müdahalesinin kaldırılmasının gerekli olduğunu sıklıkla vurgulayan Washington Uzlaşması kurumları “düzenleyici-piyasa dostu devlet” gibi yeni kurumsalcı kavramsallaştırmalarla piyasa dışı kurumların önemine işaret ettiler (Yalman, 2003).

Neoklasik iktisadın kapsam dışı bıraktığı piyasa-dışı kurumların ve ilişkilerin kavramsallaştırılması yoluyla kurumların piyasaların etkin işleminde oynadığı role odaklanan yeni kurumsal iktisat temel olarak neoklasik iktisadın bilgikuramsal yaklaşımıyla bağını koparmadı. Neoklasik iktisadın aksiyomatik sistemini büyük ölçüde paylaşan ve “piyasa etkinliği hipotezi”ni tamamlamaya çalışan yeni kurumsal iktisatçılar kaynak dağılımındaki etkinlik sorununa odaklanarak piyasaların rekabetçi olacak şekilde işleyişini sağlayacak olan, başta işlem maliyetlerinin düşürülmesi olmak üzere, mülkiyet haklarının korunmasını sözleşmelerle yasal-kurumsal olarak güvenceye alacak kurumsal düzenlemeleri önermektedir. North’un (1999) deyiimiyle yeni kurumsalcılar neoklasik iktisadın piyasaların işleyişi ve fiyat kuramıyla ilgili yaklaşımını tamamlamayı ve bireysel tercihler temelinde yeni bir kuram oluşturmayı amaçlamaktadır.

Yeni kurumsal iktisadın teknolojik gelişme ve yenilik süreçlerini açıklamada yetersiz kalmasının yol açtığı eksikliği evrimsel iktisat doldurmuştur. Teknolojik yeniliği büyümenin itici gücü olarak değerlendiren evrimsel iktisat kuramının özelliği, teknolojik gelişmeyi ve bu gelişmelerden kaynaklanan ekonomik büyümeyi ana akım kuramın teknolojik gelişme yaklaşımına eleştiri getirerek açıklamasıdır. Washington Uzlaşması kurumlarının ekonomik büyümenin modellenmesinde neoklasik iktisadın merkezindeki varsayımları (rasyonel seçim, rekabet, denge) sorgulayan ve farklı bir kuramsal çerçeveden hareket eden evrimsel iktisada yönelmesi nedensiz değildir. Bu kurumlar kapitalizmin finansal krizinin kalıcı ve sistemik olduğunu anlayınca, krizi atlatmanın kamu müdahalesini zorunlu kılan teknolojik yenilenmenin büyümenin uzun dönemli dinamiklerini kavramakla mümkün olacağını gördüler. Yavaşlayan ve istikrarsızlaşan büyümenin ve " büyük durgunluğun" önüne geçmek için neoklasik iktisadın içinden çalışan ve onun yöntemlerini kullanan içsel büyüme kuramıyla, neoklasik iktisadı sorgulayan evrimsel iktisadı keşfettiler.

Neoklasik ana akım iktisadın teknolojik gelişme yaklaşımını eleştirerek, teknolojik değişim ve yenilik süreçlerini "evrimsel içsel değişim" süreci çerçevesinde ele alan neo-Schumpeterci evrimsel iktisat, teknolojik süreçlerin karmaşık yapısına odaklanarak neoliberal reformlara muhtemelen en fazla katkıyı yapan kuram olmuştur. Verimlilik artışına dayalı ekonomik büyümenin arkasındaki temel itici gücün teknolojik gelişme, Ar-Ge ve yenilikler olduğunu göstererek içsel büyüme modellerine neo-Schumpetergil bir çerçeve sunmuştur (Nelson ve Winter, 1982; Dosi vd. 1988). Evrimsel iktisada göre kapitalist gelişmenin uzun dalgalarına sebep olan teknolojik, yapısal ve toplumsal değişim süreçleridir. Kapitalizm istikrarsız ve çelişkili olmakla birlikte kendi birikim ve yeniden üretim sürecini denetim altında tutmaktadır. Bu süreçler ancak evrimsel, birikimli ve yol bağımlı süreçler olarak açıklanabilir (Freeman ve Louca, 2013). Yerelde gömülü-örtük bilginin, ilişkisel yakınlığın, yığılma ekonomilerinin, yerel öğrenme süreçlerinin ve kurumsal kapasitelerin önemine dikkat çeken ekonomik coğrafya ve bölge bilimleri yazınında neo-Schumpeterci evrimsel iktisadın katkısı fazladır¹⁵.

¹⁵ Neoklasik ana akım iktisada yönelttikleri eleştirileri ve güçlü meydan okumalarıyla bilinen evrimsel iktisatçılar teknolojiyi içselleştirmesi nedeniyle içsel büyüme modellerini ya da mekânsal temsile yer veren yeni

Ana akım içerisinde çıkan içsel büyüme kuramı da ekonominin işleyişi ve büyüme süreçlerinin çözümlenmesinde ekonominin kusurlu işleyen (eksik rekabet) piyasalara sahip olduğuna ve "ekonomi dışı" ögelerin önemli olduğuna işaret etmektedir. Kuram ekonomik büyümenin modellenmesinde ve ülkeler arasındaki büyüme oranları farklılıklarının açıklanmasında yapısal değişim ve rekabetçilikle ilgili ana akım iktisattan farklı bir kuramsal ve kavramsal çerçeve sunmaktadır. Ana akım iktisatçılar uzun süre piyasa oyuncularının kusursuz bilgi sahibi olduğunu, piyasaların rekabeti kusursuzlaştırdığını ve olsa bile piyasa kusurlarının (örneğin tekellerin, sendikaların, kartellerin) daima geçici olduğunu varsaydılar. Ama dışsallıkların üretildiği ve paylaşıldığı yerlere, artan getiriler ve bilgi asimetrisi gibi piyasaların rekabetçi işleyişini bozan durumlara odaklanmadılar. Oysa şimdi ana akım iktisadın içerisinde Romer'in (1986) ve Grossman ve Helpman (1994)'nin gösterdiği gibi paylaşılan bilgi ve bilgi teknolojisi söz konusu olduğunda piyasa-fiyat mekanizmasının işleyişi aksıyor, artan getiri, dışsallıklar ve ağ bağlantıları var olduğunda kusurlu piyasalar kural haline geliyordu. Böylece piyasaların kusursuz işlediğini varsayan ana akım iktisadın uzun süre göz ardı ettiği "piyasa kusurları" (eksik rekabet, artan getiri, dışsallıklar vb.) ve "ekonomi-dışı ögeler" (beşeri, sosyal ve kültürel sermaye vb.) iktisat kuramı içine alınmıştır¹⁶. Piyasa kusurlarının ve "ekonomi dışı" ögelerin iktisat kuramının içerisine alınması ve büyüme hızlarının ülkeler-bölgeler arasında neden farklılaştığını açıklamakta kullanılması içsel büyüme kuramıyla olmuştur.

İçsel büyüme kuramının önemi bilgi teknolojilerinin ekonomik büyümenin uzun dönemli dinamiği olduğunu göstermesi ve düşük büyüme hızlarına sahip olan ülkelerin öndekilere yetişip yakalamasını (catch-up) sağlayan dinamik süreçlerin açıklanmasında bir referans kaynağı olmasıdır. Finansallaşan ve enformatikleşen kapitalizmde karın büyüyen

ekonomik coğrafyacıları onaylamakla birlikte, bu kuramların neoklasik iktisadın bireysel rasyonaliteye dayalı ve dengeye eğilimli aksiyomatik sistemini paylaşmasını eleştirmektedir (Hodgson,2001; Nelson ve Winter, 1982).

¹⁶ Piyasaların aksamasına yol açan, ciddi enformasyon ve koordinasyon sorunlarına neden olan, bu nedenle piyasa sisteminin dışarıdan bir müdahale olmaksızın etkin bir kaynak dağılımını sağlamasını engelleyen dışsallıkların piyasaların oluşumunu engellediği bilinmektedir. Piyasaların etkin kaynak dağılımını sağlama, genel ekonomik dengenin varlığı ve uzun dönemli büyümenin sürdürülebilmesini tehlikeye atacak sonuçlar yaratan ön kabullerin başında "dışsallıklar", bilgi asimetrisi ve "artan getiri" durumları gelmektedir. Dışsallığın temel nedeni, başta kamu malları olmak üzere piyasaların oluşturulamadığıdır. Ekonomide negatif ve pozitif dışsallıklar olarak bilinen faaliyetler için mülkiyet haklarının tanımlanmasındaki güçlükler de etkindir. Çevre kirliliği ya da teknolojik bilgi yayılmasının yol açtığı dışsallıklar için bir piyasa oluşturmak olanaklı değildir. Neoklasik modeller dışsallıkların olmadığı varsayımını yaparak inşa edilirler.

kısmı kusurlu piyasalarda teknoloji şirketlerince (Google, Facebook, Twitter, Youtube, Amazon vb.) yaratılan bedelsiz değerlerin yakalanmasından geldiği için yeni ekonominin anahtarı bilgi yayılmasının ve bilgiyi paylaşma ağlarının yarattığı dışsallıkların yakalanması ve parasal bir değere dönüştürülmesidir. Bu nedenle ekonomik büyüme modelleri ve sanayi politikaları yeniden tanımlanmıştır. Yeni sanayi (leşme) stratejilerinde, ulusal-bölgesel yenilik sistemleri ve teknoloji politikalarında devletin müdahalesinin amacı piyasa kusurlarını boşa çıkarmak ya da üstesinden gelmek, üretim süreçlerinde değer yaratan ekonomi dışı hemen her şeyi içselleştirmek olmuştur (Cowling ve Tomlinson, 2011) .

Bu kuramın kuramsal-kavramsal çerçevesini ulusal-bölgesel düzeye uyarlayarak ekonomik faaliyetlerin mekansal dağılımındaki farklılıkları ve yeni dış ticaretin yapısını açıklamayı ise yeni ekonomik coğrafya kuramı (ya da yeni coğrafi iktisat) üstlenmiştir (Krugman,1991, 1995; Helpman ve Krugman, 1985). Bu kuram da ekonominin kusurlu işleyen (eksik rekabet) piyasalara sahip olduğuna ve ekonomi dışı ögelerin önemli olduğuna işaret etmektedir. Yeni ekonomik coğrafya kuramının eksik rekabet piyasalarına dayalı modellerinin inşa edilmesinde artan getiri, bilgi asimetrisi ve bilgi dışsallıkları gibi piyasa kusurlarını "içsel" teknolojik gelişme ile bir araya getiren içsel büyüme kuramının katkısı büyüktür. Ana akımın içinden çıkan yeni ekonomik coğrafya, kapitalizmin coğrafyasında süregelen ekonomik faaliyetlerin neden bazı bölgelerde yoğunlaştığını, bu bölgelerin küresel şirket yatırımları için neden çekim merkezi haline geldiklerini göstermektedir. Artan getiri, ölçek ekonomileri, dışsallıklar, birikimli nedensellik, yığılma ekonomileri ve diğer piyasa-fiyat mekanizmasının işleyişinde sorun yaratan aksaklıkları bir lokasyon kuramı (location theory) içine alan yeni ekonomik coğrafya neoliberal uzlaşının altında yatan geç neoklasik kuramlarla uyum içindedir¹⁷.

Piyasalarda rekabeti ortadan kaldıran ve piyasaların aksamasına yol açan kusurların yaygınlığına dikkat çeken geç neoklasik kuramlar ana akım iktisadın önemli bir eksiğini gidermiş ve kapitalizmin küresel coğrafyasının modellenmesine yeni bir bilgi-kuramsal ve

¹⁷ Gerek İçsel büyüme kuramı gerekse yeni ekonomik coğrafya kuramı ana akıma "içerden" eleştirel bakan kuramlar arasında sayılsa da ana akım iktisadın temsil biçiminden fazlaca kopmadığı ve bu kuramın aksiyomatik sisteminin içinde kaldığı için eleştirilmiştir. Tam rekabette bozulmaya yol açan dışsallıklara, bilgi asimetrisi ve diğer piyasa kusurlarının varlığına dikkat çekmesine ve ekonomi-dışı ögelere başvurmasına rağmen bu kuramın yöntem bilimsel yaklaşımında aslında değişen fazla bir şey yoktur (Eser, 2015).

yöntem bilimsel yaklaşım getirmiş oldular. Bu kuramlar kapitalizmin istikrarlı büyümesi için kaynakların (doğal kaynakların, insan kaynaklarının, finans kaynaklarının, bilgi teknolojilerinin ve mekandaki sosyal ilişkilerin, iletişim ağlarının ve organizasyonların) toplumların nasıl birer sermaye ve değerli bir sosyal servet biçimleri olduğunu göstermeye çalıştılar. Kapitalist sistemin işleyişini ana akım iktisat kuramının temel yapısına, yani “sert çekirdeği”ne fazla dokunmadan ve onun aksiyomatik sisteminin içinde kalarak açıklayan bu kuramlar ikinci nesil neoliberal reformlara bolca malzeme sağladılar. 1990’larda çok popüler olan insan sermayesi ve sosyal sermaye kavramsallaştırması ile küresel rekabette üstünlük sağlamak için devletlerin sanayi politikalarına temel oluşturdular. Ancak aynı sürecin kapitalizmin gerek gerek merkez, gerekse de çevre gelişen ekonomilerinde yol açtığı üretim, istihdam, yatırım ve üretkenlik artışlarındaki gerilemeye, sanayisizleşmeye, çevresel bozulmaya, yoksulluktaki artışa ve gelir dağılımındaki eşitsizliğe karşı sessiz kaldılar.

Geç neoklasik kuramlar Washington Uzlaşması kurumlarının reform önerilerine yeni bir kuramsal ve kavramsal çerçeve kazandırmıştır. Nitekim OECD ve Dünya Bankası’nın bölgesel gelişme farklarının ulusal ölçekte değil ulus-altı ölçekler (kentler, yöreler, bölgeler) düzeyinde, yersel-mekansal (localised-spatial) dinamikler (işbirliği kültürü, örtük bilgi, girişimcilik, yerleşmiş beceriler vb.) tarafından belirlendiğini vurgulayan çalışmaları sözünü ettiğimiz geç neoklasik kuramlardan yararlanmaktadır. Bu söylem OECD’nin (2009 ve 2012) “ Bölgeler Nasıl Büyür” “ Bütün Bölgelerde Büyüme Teşvik Etmek” ve Dünya Bankasının (2009) “Ekonomik Coğrafyayı Yeniden Şekillendirmek” başlıklı raporlarına yansıtılmıştır. Ülkelerin beşeri, sosyal ve doğal kaynaklarının değişen koşullara ayak uydurarak daha yüksek getirili kentsel alanlarda girişimci büyüme odaklarına açılması gerektiğine işaret eden Dünya Bankası Kalkınma Raporu’na göre “ büyüme coğrafi dönüşümler gerektirmektedir”. Yapılması gereken “ekonomide rekabetçiliği ve girişimciliği teşvik edecek, üretim mekanlarındaki doğal, beşeri ve sosyal sermayeyi içeren coğrafi dönüşümü iyi yönetecek kurumları ve politikaları ortaya çıkarmaktır”. Yerele ve kent-bölgelere daha fazla vurgu yaparak ekonomik kalkınmayı ulus-altı ölçekte inşa etmeye ve bu yerleri küresel üretim ağları üzerinde yer tutmaya çağıran neoliberal sanayi politikalarının söylemi de aynıdır (Eser, 2011). Bu söylem 1990’lı yıllar da pek çok ülkede kullanıma giren neoliberal yapısal reform politikalarına hakim olan söylemdir.

2008 küresel krizi sonrası kapitalizmin neoliberal yeniden yapılanmasında yeni bir evredir. Bu dönemin belirgin özelliği yaşanan uzun durgunluk- düşük büyüme krizinden çıkmak ve sık yaşanan kriz koşullarına karşı uyum, esneklik ve dayanıklılık (resilience) sağlayabilmek için gerekli reformları hayata geçirmek olmuştur (Eraydın (2013b, 2015); Martin (2010); Martin ve Sunley (2014); Boschma (2015)¹⁸. Son yıllardaki bölgesel çalışmalarda (regional science) krizlere karşı direnme, dayanıklılık kazanma, uyum ve esneklik gösterme sürecini tanımlamak için kullanılan bölgesel "uyum-uyarlanma" ve "esneyebilirlik", bölgelerin-kentlerin rekabetçi küresel ekonomik düzende gelişmelerini sürdürebilmelerinin koşullarını belirlemeyi amaçlamaktadır. Kavram neoliberal küreselleşme sürecinin yol açtığı ekonomik şok ve krizlerden (finansal kriz, iklim değişimi, terör, doğal afet) etkilenen bölgeler için kullanılmaktadır. Esneklik sadece bölgelerin şoklara-krizlere karşı uyum sağlama yeteneğini değil, uzun dönemde yeni bir büyüme patikasını geliştirme olarak da kullanılmaktadır. Bölgelerin uyum sağlama kapasitesini öne çıkaran bu alandaki çalışmalar bu kapasiteyi belirleyen "içsel" faktörlere (bölge ekonomisinde faaliyetlerin çeşitliliği ya da çeşitlenmiş ürünler, uzmanlaşmış sanayilere sahiplik, bölgenin insan gücü kaynağı, küresel üretim zincirleri üzerinde yer almak vb.) odaklanmakta ve bölgelerin hem kriz koşullarına dayanabilme ve uyum sağlayabilme hem de bu koşulları kendi yararlarına kullanmalarının koşulunu araştırmaktadır.

Günümüzde kapitalizmin ekonomik durgunluktan çıkabilmesi ve büyümenin kaynaklarını yaratarak sürdürülebilirliğini sağlaması artık kentlerden beklenmektedir. Önerilen reformlarla kentsel alanlar "büyümenin motoru" olarak görülmekte, spekülasyon kentsel arsa ve emlak piyasalarının öne çıkmasıyla (iş alanları ve konuta yapılan yatırımlar ve kentsel dönüşüm projeleriyle) ekonomik büyümenin hızlanması hedeflenmektedir. Kentler artık sermaye birikiminin başlıca mekanları haline gelmiştir (Eraydın, 2013a, Peck, 2010; Peck ve Theodore, 2010). Kamuya ait çevre-doğa varlıklarının piyasalaştırılması, önceden kolektif olarak kullanılan kamusal hizmet alanlarının özelleştirilerek metalaştırılması ve sermaye birikim alanları haline gelmesi küresel kriz sonrasıdır. Pek çok ülkede inşaata dayalı

¹⁸ Neden bazı bölgeler-kentler krizlere karşı diğerlerinden daha dayanıklı ve değişen koşullara uyum sağlamada başarılı olabiliyor? Bu alandaki literatür bir bölgenin "şoka dayanıklılık", "uyum ve esneyebilme kapasitesi" ni belirleyen dört faktör üzerinde durmaktadır: Kırılganlık, kaynaklar, uyum kapasitesi ve politikalar (Eraydın (2013b).

büyümenin 2008 küresel kriz sonrasında hızlanması ve spekülatif kentsel emlak piyasalarının sermaye birikiminin başlıca motorları haline gelmesi bununla ilintilidir. Kapitalizmin ekonomik durgunluktan çıkabilmesi ve büyümeyi finanse ederek yeniden başlatabilmesi için devletin artan şekilde kentsel alanlara müdahalede bulunması ve kentsel toprakları (kentsel dönüşüm projeleriyle konut ve iş alanlarına talebi yükselterek) metalaştırması bu amaca yöneliktir¹⁹. Ekonominin durgunluğa girmesini önlemek ve krizlere karşı ekonominin dayanıklılık (resilience) kazanmasını sağlamak için devletler pro-aktif olarak rol üstlenmekte ve sermaye birikim için gerekli koşulları oluşturmaya çalışmaktadır. Harvey'in (2015) işaret ettiği gibi finansın ve enformatiğin yükselişine paralel olarak evrilen neoliberalizm, üretken faaliyet alanlarında gelir ve servet yaratmaktan çok, bunları yeniden dağıtmaktadır. Bunlar arasında önceden kamuya ait olan çevre-doğa varlıklarının piyasalaştırılması ve sermaye birikimi alanlarına açılması gelmektedir.

Kapitalizmin belirgin özelliği, finansal sermayenin gücünde kendisini göstermesi ve artık ekonominin bütün alanlarının finans tarafından kontrol edildiği küresel finans kapitalizmi çağında yaşadığımızdır (Peet, 2013;Vercellone, 2015). Harvey (2015) enformasyon teknolojisi ve yeni kültür sanayilerini neoliberalizmin ayrıcalıklı teknolojisi olarak değerlendirmektedir. Yeni teknolojilerle üretimin örgütlenme ve yönetim süreçlerinin büyük bölümü enformasyonelleşmiştir (McKinsey, 2016a). Diğer taraftan kapitalizmin özelliği bilginin yayılması ve öğrenme süreçlerinin, dışsallıkların, ilişkiler ve işbirliklerinin yol açtığı yeni-yaratıcı fikirleri ve yenilikleri kullanarak rekabete verdiği önceliktir. Bilgi ve iletişim teknolojileri Fordist teknolojilerin üretim ve verimlilik sorunlarının çözümünde şirketlere (ağ biçimi yatay olarak örgütlenmiş yeni yapılar yoluyla, sektör içi ve sektörler arası işbirliği ve yeni işbölümü olanaklarıyla) esneklik ve rekabetçilik kazandırmaktadır.

¹⁹ Doğanın diğer üretim faktörleri (emek, toplumsal ilişkiler, kurumlar) gibi bir sermaye formu olarak ele alınması, kavramsallaştırılması ve kuramsallaşması ekolojik iktisadın katkılarıyla 1990'larda neoliberalizmin ikinci evresinde olmuştur. Geçmişte piyasa-dışı olan ve iktisadileştirilemeyen doğa da 1990'larda piyasa içine alınmış ve sermayeleştirilmiştir. Sermaye kavramının doğayı kapsayacak şekilde genişletilmesiyle birlikte, doğal çevreyi (eko sistemi) piyasa malıymış gibi iktisadileştiren "doğa sermayesi" geç neoklasik iktisat içinde yer almakta ve ekolojik iktisat kuramında işlenmektedir (Bakker, 2009).

Yeni üretim süreçlerinde vurgu artık ülkelerin üretim kaynaklarına dayalı "karşılaştırmalı üstünlükler"ine değil, rekabetçi "mekânsal üstünlükler" üzerinedir. Rekabet bireylerin özgül beceri ve yeteneklerini sermayeleştirerek kullanan "bilişsel üstünlükler"e dayalıdır. Yeni kalkınma stratejisinde amaç kentlerin ya da bölgelerin yenilikler, girişimcilik ve kümelenmeler yoluyla rekabetçiliğini artırmak ve göreceli üstünlükler kazandırmaktır. Bugün ülkelerin-bölgelerin özgül beceri ve yetkinlikleri sağlamaları, teknoloji geliştirme ve yenilikleri desteklemeleri uluslararası kapitalist işbölümüne katılmalarının ön koşulu haline gelmiştir. Şirketlerin maliyetleri en aza indirmeye dayanan lokalizasyonları devreye girmiş, bilginin yayılımını kolaylaştıran birlikte öğrenme, mekânsal bilgi yayımları, bilgi ve teknolojiye yatırımların yarattığı dışsallıklar, öğrenme kapasitesi, şirketlerin maddi olmayan varlıklarının (patentler vb.) ve zihinsel emeğin (eğitim vb.) öneminin artması, bilgileri paylaşma kapasitesi, iletişime ve işbirliğine dayalı ilişkiler yeni bir işbölümüne yol açmıştır. Yeni sanayi bölgeleri, ileri teknoloji bölgelikleri, yaratıcı ekonomiler, yenilikçi çevreler (innovative millieu) ve ağ yapıları vb. kapitalizmin tarihinde daha önce görülmemiş ölçüde yeni mekansal pratiklerdir. Geçmişte sahip olduğu fiziksel, coğrafi ve ekonomik özellikleriyle ulus devlete referansla tanımlanan bölgeler-yerel ekonomiler artık ulus devlete bağımlı olmayan, dünya ekonomisiyle bütünleşmiş ve dış pazarlarda rekabet edebilen "kalkınmanın yeni mekanları"dır (Bellofiore ve Vertova,2006; Yılmaz, 2011).

Artan küresel rekabette firmalar ve endüstriler rekabet için kritik faktörlere tek başlarına sahip olamadıklarından, gittikçe uluslararasılaşan ve karmaşıklaşan üretim süreçlerinde rekabetçi üstünlükler kazanmanın yolu artık yeni sosyo-mekansal pratiklerle firmalar içi-arası işbirliği ve ağ oluşturmaktan geçmektedir. Gittikçe karmaşıklaşan üretim proseslerini anlamak ve teknolojik yenilikleri sürekli izleyebilmek bakımından bölgedeki endüstriler arasında güçlü bir koalisyon (işbirliği) oluşturmak gerekmektedir. Maliyetleri (işçilik, enerji vb.) düşürecek dışsallıklardan, ölçekten sağlanacak avantajlardan, işlem maliyetlerin düşürecek ve artan getiri sağlayacak işbirliğinden yararlanmak ancak yeni rekabetçi mekanlarla mümkündür. Sermayeye yeni birikim alanları yaratan, karlı yatırım fırsatları sağlayan bu süreç yeni bir küresel işbölümü ortaya çıkarmıştır. Bu işbölümü yüksek teknoloji sektörlerinde (elektronik, bilgi işlem, biyoteknoloji, nanoteknoloji) geçerli olan bilişsel işbölümüdür (Vercellone, 2015). Bütün bunlar tek tek şirketlerin (sermayelerin) kendi

başlarına gerçekleştiremeyecekleri yeni sosyo-mekansal pratiklere-organizasyonlara olan ihtiyacı artırmıştır. Devletler ise sermaye birikimini kolaylaştıran ve sermayenin karlı alanlarda değerlendirilmesini sağlayan mekânsal düzenlemeleri gerçekleştirmeyi üstlenmiştir. Sermayenin coğrafi hareketliliği ve bunu destekleyen bilgi teknolojileri kapitalizmin kendini yeniden üretmesinin, sermaye birikiminin zorunlu koşulu olmuştur (Eser, 2017).

Yakın tarihli iletişimin ekonomi politiği çalışmalarıyla dikkat çeken ve çalışmaları Türkçe iktisat yazınına kazandırılan Christian Fuchs'un (2011, 2014) işaret ettiği gibi küresel kapitalizm artık bağlantılar, işbirlikleri ve ittifaklar üzerine oturmaktadır. Günümüz geç sanayileşen ülkelerin geleneksel emek-yoğun, düşük teknoloji sektörleri üzerinden dışa açılmaları ve dünya ekonomisiyle bütünleşmeleri olanaklı olmadığından, bu ülkelerin küresel kapitalizme bilgi ve teknoloji yoğun sektörler-ürünler üzerinden ve üretken sermaye temelinde bütünleşmeleri gerekmektedir. Bu zorunluluk üretimin sektörel yapısında ve sosyo-mekansal süreçlerde ciddi bir dönüşümü zorunlu kıldığı için yeni nesil reformlar ülkelere yereldeki bilgi, beceri ve birikimlerini yenilemelerini, yörelerin kendi öz kaynaklarını harekete geçirmelerini, şirketlerin arasındaki güvene dayalı ilişki ağlarının kurulmasını önermektedir. Yeni nesil kurumsal reformlardan beklenen ülkelerin küreselleşme sürecinin ve krizlerin getirdiği baskılara uyum göstermesidir.

Yeni bölgesel kalkınma paradigması ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğü yerine bölge ve kentlerin rekabetçi üstünlüklerine (mekanın kurumsallaşmasına) vurgu yapmakta, bu yerlerin kaynaklarını harekete geçirerek küresel üretim zincirleri üzerinden uluslararası kapitalist işbölümüne katılmayı önermektedir. Girişimcilik, yaratıcılık, zihinsel-bilişsel emek, entelektüel-nitelikli emek, yenilikçi kentler, yarışan şehirler, yaratıcı sınıf, akıllı şehirler, akıllı uzmanlaşma vb. hep bu süreci betimlemek için kullanılan kavramsallaştırmalardır. Bu kavramları kullanan yeni kalkınma paradigmasında vurgu artık karşılaştırmalı üstünlüklere değil, rekabetçi üstünlükler üzerinedir. Yeni yatırımların bir bölgeye çekilmesi, yeni sanayi bölgelerinin, uzmanlaşmış kümelenmelerin, yaratıcı ekonomilerin/endüstrilerin, yenilikçi bölgelerin ve kentsel girişimciliğin yükselmesi vb. bütün bu mekânsal organizasyonlar, amacı karlı yatırım alanlarında değerlendirilmek olan sermayenin coğrafi-mekansal hareketliliği ve mekânın yeniden üretilmesiyle ilgilidir. Mekansal ve organizasyonel yakınlık öğrenme

süreçlerini hızlandırmakta, ortaya çıkan sosyal ağlar sayesinde paylaşılan bilgilerin üretilmesi ve geliştirilmesi kolaylaşmaktadır. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin bir arada yakın bulunmasının yaratacağı sinerjik etkiden yararlanmaları firmalara rekabetçi üstünlük kazandırmaktadır. Firmaların bir arada bulunmalarının yol açtığı değişik dışsallıkların sağladığı ekonomiler, fason bağlantılar yoluyla kurulan esnek üretim ilişkileri ve işlem maliyetlerinin düşürülmesini sağlayan ilişki ağları ve toplu öğrenme ilişkileri rekabetçiliği belirleyen ana etkenler olarak öne çıkmaktadır. Kapitalizm zorunlu olarak bu nedenle ağ tarzında örgütlenmektedir.

Küresel kapitalizmde yaşanan sanayi yatırımların gerilemesinin ve sanayisizleşmenin önüne geçmek için tasarlanan ve Sanayi 4.0 (dördüncü sanayi devrimi) olarak tanımlanan teknolojik dönüşümü de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Robotik üretimle imalat sanayiinde bilgisayarlaşmanın en üst düzeye çıkarılmasını ve üretimin yüksek teknolojiyle donatılmasını hedefleyen Sanayi 4.0 ile bir taraftan üretimin hızlandırılması hedeflenirken, diğer taraftan üretimde insan emeğinin en aza indirilmesi ve üretimde esnekliğin artırılması hedeflenmektedir (McKinsey, 2016b). Yüksek katma değerli ürünlerin üretilmesini hedefleyen ve dijital teknolojik yeniliklerin (sanayi robotları, akıllı makineler, mantıksal otomasyon vb.) sanayiye uygulanmasını ifade eden bu teknolojik dönüşümden beklentiler finansallaşan ve spekülatif sermayenin boyunduruğu altına giren kapitalizmde, sanayide yatırımsızlığın ve ekonomik durgunluğun yarattığı sorunlara çözüm bulmasıdır.

5. Sonuç Yerine

Günümüz neoliberalizmi yeni söylem ve pratikler üzerine inşa edilmektedir. Kapitalizmin küresel coğrafyasında bireysel ilişkilere, toplumsal ilişkilere, kurumsal formlara ve sosyo-mekansal süreçlere ilişkin bu söylem ve pratikler hem geç sanayileşen ülkelerin sanayileşme başarısını açıklarken, hem de küresel kapitalizmin günümüzde yaşadığı krizlerle başa çıkmak ve ülkelerin krizlere karşı dayanaklılığını artırmak için kullanılmaktadır. Bu neoliberal pratikler sadece piyasanın işleyişini kolaylaştırmayı ve piyasa arızalarını-kusurlarını düzeltmeyi hedeflememekte, kriz koşullarına karşı uyum gösterme, dayanıklılık kazanma, esneklik ve rekabetçilik kazanmayı da öngörmektedir. Neoliberal dönüşüm sürecinde daha fazla verimlilik, daha çok esneklik ve rekabet etrafında oluşan ve toplumsal ve

mekânsal belli bir ilişkiye bağlılık ya da yakınlık gerektiren bu pratikler günümüz küresel kapitalizmde rekabetçiliğin başlıca kaynaklarıdır. Geçmişte piyasanın dışında görülen alanlar (toplumsal ilişkiler, insan davranışları, kentsel alanlar vd.) bu söylem ve pratiklerle piyasanın içine yerleştirilmekte, yeni piyasalar yaratılmaktadır. Bu neoliberal pratikler "mevcut piyasaları korumakla kalmamakta, hızla yayılarak yaratıcılık, siyaset ve din gibi geleneksel olarak piyasanın dışında görülen alanlarda yeni piyasalar yaratmaktadır" (Banet-Weser, 2017:118). Neoliberal kapitalizm bir zamanlar ekonominin "dışında" görülen toplumsal ve mekânsal alanları (toplumsal ilişkileri, bireysel ilişkileri, duyguları, toplumsal eylem ve kültürün kendisini) bu süreçte kullanmaktadır.

Bu çalışmada sözünü ettiğimiz kapitalizmin teknolojik, kurumsal ve sosyo-mekansal dönüşüm süreçlerinde yaşanan neoliberal reformasyon dalgasına yeni nesil iktisat ve coğrafya kuramlarının katkıları büyüktür. Bu sosyal kuramlar Washington Uzlaşması kurumlarının önerdiği reformların özellikle 2008 krizi sonrasında hızlandırılmasında meşruiyet ve ikna gücü kaynakları olarak kullanılmıştır. Geç neoklasik kuramların geliştirdiği neoliberal stratejide devlet pro-aktif biçimde iş başındadır. Devlet neoliberalizmin bu evresinde, tüm toplum kesimlerinden özerk davranabilen, toplum kalkınmasını gözeten, ortak bir sanayileşme stratejisi üzerinde kalkınma sürecini yönlendiren bir politik bir özne değil, piyasanın hizmetinde şirket gibi davranan ve her zaman yeniden dönüşerek inşa edilen girişimci bir öznedir.

Dünya ekonomisinde yapısal bir dönüşüme işaret eden bütün bu gelişmeleri mekânsal bağlamda ele alarak kavramsallaştıran ekonomik coğrafyacılar ve bölge-mekan bilimciler ihtiyatlı ve eleştirel bir yaklaşım getirmiştir. Küreselleşen üretim ağlarına ihtiyatla bakan ekonomik coğrafya alanındaki son yıllarda ortaya çıkan çalışmalar üretimin küresel örgütlenmesinin gelişmekte olan ülkelere bu ağlar (küresel üretim zincirleri) üzerinde yer edinmelerini zorlaştırdığını göstermiştir. Literatür özellikle 2008 krizinin belirlediği yeni koşullarda üretimin yeni mekânsal pratiklerinin yarattığı sorunlara dikkat çekmekte, rekabet gücünü artırmak ve küresel ağlardaki konumlarını güçlendirmek için önerilen mekânsal pratiklere yeni ve farklı şekilde bakmayı önermektedir (Martin vd., 2015; Hudson, 2010; Pike vd., 2007).

Kapitalist sistemin eleştirisini yapan radikal politik iktisatçı ve coğrafyacılara ise farklı bir açılım getirmektedir. Hepsini bir mekanda gerçekleştiren bu neoliberal pratiklere kapitalist birikim ve sınıf perspektifinden bakılan eleştirel-politik iktisatçılar ve coğrafyacılara sermayenin birikimi ve değerlendirilmesini merkeze koymakta ve sosyo-mekân bu pratikleri toplumsal süreç ve güç ilişkileri dolayımında ele almaktadır. Eleştirel politik sosyal bilimciler neoliberal kapitalizmde yaşanan dönüşümü sermayenin yatırım maliyetini azaltmak, değerlendirilmesini sağlamak ve artı-değer üretimini artırmak yoluyla karı azamileştirmeyi hedefleyen "rasyonalizasyon süreçleri" olarak görmektedir (Harvey, 2011; Mosco ve Fuchs 2014). Hardt ve Negri'nin (2012) ifade ettiği gibi bütün bu pratikler ve sosyo-mekânsal organizasyonlar neoliberal küreselleşme sürecinde mekândan kaynaklanan görece rekabetçi üstünlüklerden yararlanmaya ve bu yolla sermayenin değersizleşmesi riskine karşı koruma sağlamaya, kısaca kapitalizmin sürtünmesiz bir şekilde çalışmasına imkan sağlayan düzenlemelerdir. Kapitalizm açısından hayati önem taşıyan bu tür rasyonalizasyonlar rekabetin zorlaması ve yaşanan krizler aracılığıyla gerçekleşmektedir. İçerisinde finansallaşmanın, enformatikleşmenin, emek hareketinin, cinsiyetin, ekolojik hareketlerin, etnik-kültürel farklılıkların olduğu yeni araştırmaları içeren bu alan başka bir çalışmanın konusu olacak kadar geniştir.

Kaynakça

- Amsden, A (1989) *Asia's Next Giant, South Korea and Late Industrialization*, New York: Oxford University Press.
- Amsden, A (2001) *The Rise of "The Rest": Challenges to the West From Late-Industrializing Economies*, Oxford University Press, Oxford
- Banet-Weser, S (2017) "Krizi markalaştırmak", M. Castells, J. Caraça ve G. Cadoso (der.) *Sonrası Ekonomik Kriz Kültürleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını içinde, 113-137.
- Bakker, K (2009) *Neoliberal Nature, Ecological Fixes and Pitfalls of Comparative Research*", *Environment and Planning*, 41, 1781-1787.

-
- Bellofiore, R ve G. Vertova (2006) " The Geographical and Political Dimension of Uneven Capitalist Development", G. Vertova (der.) *The Changing Economic Geography of Globalization, Reinventing Space*, Routledge: London.
- Brenner, N ve N. Theodore (2002) "Preface: From the "New Localism" to the Spaces of Neoliberalism", *Antipode*: 341-347.
- Boschma, R (2015) "Toward an Evolutionary Perspective on Regional Resilience", *Regional Studies*, No: 5,733-751.
- Chang, H-J, (2002) *Kicking Away the Ladder, Development Strategy in Historical Perspective*, Wimbledon Publishing Company. Eserin Türkçe çevirisi, *Kalkınma Reçetelerinin Gerçek Yüzü*, İletişim Yayınları, 2003, İstanbul.
- Chang, H-J. ve I. Rabel (2004) *Kalkınma Yeniden, Alternatif İktisat Politikaları Elkitabı*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Castells, M (2005) *Enformasyon Çağı: Ekonomi Toplum ve Kültür*, Cilt 1, Ağ Toplumunun Yükselişi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Nisan.
- Castells, M, J. Caraça ve G. Cardoso (der.) (2017) *Sonrası Ekonomik Kriz Kültürleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını içinde, 113-137.
- Colander, D, R.P. Holt ve J. B. Rosser (2004) " The Changing Face of Mainstream Economics", *Review of Political Economy*, 16 (4), 485-499.
- Cowling, K ve P. R. Tomlinson (2011) " Post the 'Washington Consensus': Economic Governance and Industrial Strategies for the Twenty-First Century", *Cambridge Journal of Economics*, 35, 831-852.
- Dardot, P ve C. Laval (2012) *Dünya'nın Yeni Aklı: Neoliberal Toplum Üzerine Deneme*, Çev: I. Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını.

-
- Dequech, D (2007) " Neoclassical, Mainstream, Orthodox and Heterodox Economics", *Journal of Post Keynesian Economics*, 30(2), 279-302.
- Dollar, D (1992) "Outward-Oriented Developing Economies Really Do Grow More Rapidly: Evidence From 95 LDCs, 1976-1985", *Economic Development and Culturel Change*, 40.
- Dornbush, R. (1990) "Policies to Move From Stabilization to Growth", Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development 1990, Washington, D.C: World Bank.
- Dosi, G, C. Freeman, R.Nelson, G.Silverberg ve L.Soete (der.) (1988) *Technical Change and Economic Theory*, London: Francis Pinter, Columbia University Press.
- Duménil, G ve D. Levy (2008) "Neoliberal (Karşı) Devrim", A. Saad-Filho ve D. Johnson (der.) *Neoliberalizm, Muhalif Bir Seçki*, Yordam kitap içinde, 25-41.
- Dünya Bankası (2007) *An East Asian Renaissance, Ideas for Economic Growth*, The World Bank, Washington DC.
- Dünya Bankası (2009) *World Development Report 2009, Reshaping Economic Geography*, The World Bank, Washington DC.
- Edwards, S (1993) "Openness, Trade Liberalization and Growth in Developing Countries", *Journal of Economic Literature*, Vol: xxxı, September, 1358-1393.
- Eraydın, A (2013a) " Değişen Neoliberalizm ve Kentsel Alana Yansımaları: Seçenekleri ve Sonrasını Düşünmek", KBAM 4 Kentsel ve Bölgesel Araştırmalar Ağı Sempozyumu, Neoliberalizm Sonrası Mekansal Müdahale Biçimleri ve Yansımaları Bildiriler Kitabı, 28-30 Kasım 2013, Mersin. www.kbam.metu.edu.tr, erişim:12.05.2016
- Eraydın, A (2013b) "Bölgesel Ekonomik Uyum Kapasitesi: Türkiye'deki Bölgelerin Ekonomik Krizler ve Sonrasındaki Başarımlarını Belirleyen Etkenler", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40, Ağustos, 179-208.

-
- Eraydın, A (2015) "The Role of Regional Policies Along with the External and Endogenous Factors in the Resilience of Regions", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 1-18
- Eser, U (1991) " İktisat Politikası Anayasası ve Bir Anayasal Reform Önerisi Üzerine Düşünceler", *Toplum ve Bilim*, 51/52, 33-49.
- Eser, U (1997) " Anayasal İktisat ya da Yeni Liberal Siyasal İktisatın Ekonomik Anayasa Önerisi", *Ekonomide Durum*, Bahar-Yaz.
- Eser, U (2011) "Mekan Yeniden Keşfedilirken İktisadın Mekanla İmtihanı", KBAM 2. Kentsel ve Bölgesel Araştırmalar Sempozyumu Bildiriler kitabı, Planlamanın Dünyü Bugünü Yarını ve Planlamada Yeni Söylem Arayışları, 8-9 Aralık 2011, Ankara, www.kbam.metu.edu.tr, erişim: 09.08.2016
- Eser, U (2015) " İktisatın Krizi ve İktisatta Yeni (Anaakım) Yaklaşımlar, *İktisat ve Toplum*, Sayı: 59, Eylül.
- Eser, U (2017) " Finansallaşmış Enformatik Kapitalizm: Sermayenin Coğrafyası Üzerine notlar", *İktisat ve Toplum*, sayı: 75, Ocak.
- Fine, B. (2002) "Neither Washington nor Post-Washington Consensus", *erc/metu International Conference in Economics III*, Ankara, <http://www.networkideas.org/featart/sep2002/Washington.pdf>, erişim: 14.06.2005.
- Fine, B (2005) "Beyond the Developmental State: Towards a Political Economy of Development", Lapavitsas ve M. Noguchi (2005) (der.) *Beyond Market-Driven Development, Drawing on the Experience of Asia and Latin America*, Routledge: London içinde.
- Fine, B (2008) *Sosyal Sermaye Sosyal Bilime Marşı*, Yordam Kitap.
- Fine, B ve D. Milonakis (2014) *İktisat Emperyalizminden Acayip İktisata*, Heretik Yayınları.

-
- Freeman, C ve F. Louça (2013) Zaman Akıp Giderken, Sanayi Devrimlerinden Bilgi Devrimine, İthaki yayınları.
- Foucault, M (2015) Biyopolitikanın Doğuşu, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayını.
- Fuchs, C (2011) Foundation of Critical Media and Information Studies, Abington: Routledge.
- Fuchs, C (2014) "Bilişsel Kapitalizm ya da Enformasyonel Kapitalizm?", M. A. Peters ve E. Bulut (2014) Bilişsel Kapitalizm, Eğitim ve Digital Emek, Notabene Yayınları içinde, 137-188.
- Gore, C (2000) "The Rise and Fall of Washington Consensus as a Paradigm for Developing Countries", *World Development*, 28 (5).
- Gough, J (2004) " Changing Scale as Changing Class Relations: Variety and Contradiction in the Politics of Scale", *Political Geography*, 23, 185-211.
- Grossman, G.M ve E. Helpman (1994) "Endogenous Innovations in the Theory of Growth", *Journal of Economic Perspectives*, 8(1): 23-44.
- Gürkan. C (2016) " Foucault'da Neoliberal Yönetimselliğin Tarihsel Boşlukları: Erken Neoklasik İktisat ve Kamusal Seçim Teorisi", *Felsefelogos*, 63, 2016/4, 87-106.
- Hardt, M ve A. Negri (2012) İmparatorluk, Ayrıntı Yayınları.
- Harvey, D (2005) A Brief History of Neoliberalizm. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D (2011) Sermayenin Mekanları, Eleştirel Bir Coğrafyaya Doğru, Sel Yayıncılık.
- Harvey, D (2012) Sermayenin Sınırları, Çev. U. Balaban, Tan Kitabevi.
- Harvey, D (2015) Neoliberalizmin Kısa Tarihi, Sel Yayıncılık.
- Helpman, E ve P. Krugman (1985) Market Structure and Foreign Trade: Increasing Returns, Imperfect Competition and the International Economy, Cambridge: MIT Press.

-
- Hodgson, G (2001) *How Economists Forgot History: The Problem of Historical Specificity in Social Science ?* Routledge: London.
- Hudson, R (2010) "Resilient Regions in an Uncertain World: Wishfull Thinking or Practical Reality?", *Cambridge Journal of Regions, Economy ana Society*, 3 (1), 11-26.
- Jessop, B (2009) *Kapitalist Devletin Geleceği*, Epos yayınları.
- Kayıran, M (2016) "Kalkınma Paradigmasındaki Dönüşümün Temelleri Üzerine", *İktisat Dergisi*, Ekim, sayı: 534.
- Krugman, P (1991)"Increasing Returns and Economic Geography", *Journal of Political Economy*, 99: 483-499.
- Krugman, P (1995) *Development, Geography and Economic Theory*, MIT Press.
- Kuczynski, P. ve J. Williamson (2003) *After the Washington Consensus, Restarting Growth and Reform in Latin America*, Washington: Insitute for International Economics, www.iie.com, erişim: 26.05.2005.
- Lapavitsas ve M. Noguchi (2005) (der.) *Beyond Market-Driven Development, Drawing on the Experience of Asia and Latin America*, Routledge: London.
- Martin, R (2010) "Regional Economic Resilience, Hysterisis ana Recessionary Shocks" *Papers in Evolutionary Economic Geography*, 10, <https://econ.geo.uu.nl/peeg/peeg.html>, erişim: 16.07.2017
- Martin, R ve P. Sunley (2014) "On the Notion of Regional Economic Resilience: Conceptualization and Explanation" *Journal of Economic Geography*, July 2, 1-42.
- Martin, R, P. Sunley ve P. Tyler (2015) "Local Growth Evolutions: Recession, Resilience and Recovery", *Cambridge Journal of Regions, Economy ana Society*, 8, 141-148.

-
- McKinsey Global Institute (2016a) Digital Globalization: The New Era of Global Flows, February, www.mckinsey.com, erişim: 21.10.2016.
- McKinsey Global Institute (2016b) Industry 4.0 After the Initial Hype. www.mckinsey.com, erişim: 1.10.2016
- Mosco, V. ve C. Fuchs (der.) (2014) Marx Geri Döndü, Medya Meta ve Sermaye Birikimi, Notabene Yayınları.
- Nelson, R ve S.G.Winter (1982) An Evolutionary Theory of Economic Change, Cambridge: Harvard University Press.
- Noland, M. ve H. Pack (2003) Industrial Policy in an Era of Globalization: Lessons from Asia, Washington: Institute for International Economics, www.iiie.com, erişim: 25.05.2005.
- North, D (1999) Institutions, Institutional Change and Economic Performance, Cambridge University Press, Cambridge.
- OECD (2009) How Regions Grow, Trends and Analysis, www.oecd.org, erişim: 08.05.2011
- OECD (2012) Promoting Growth in All Regions. Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development.
- Oğuz, Ş (2013) "Kurumsalcı Bir Kurgu Olarak Kalkınmacı Devlet: Tarihsel ve Kuramsal Bir Eleştiri", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 46, Sayı 4.
- Öniş, Z ve F. Şenses (2005) "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus", *Development and Change* 36(2), 263-290.
- Özdemir, A.M (2007) "Uluslararası Ekonomi Politığe Marksist Yaklaşımlar", M. Ataman (der.) Küresel Güç ve Refah, Uluslararası Ekonomi Politik Teorileri ve Alanları, Nobel Yayınları içinde, 54-107.

-
- Peck, J (2010) " Zombie Neoliberalizm and the Ambidextrous State", *Theoretical Crimonology*, 14 (1), 104-110.
- Peck, J ve N. Theodore (2010) "Reanimating Neoliberalism: Process Geographies of Neoliberalization", *Social Antropology*, 20, 177-185.
- Peck, J ve A. Tickell (2002) " Neoliberalizing Space", *Antipode*: 380-403.
- Peet, R ve E. Hartwick (2009) *Theories of Development, Contentions, Arguments, Alternatives*, The Guilford Press, New York, London.
- Peet, R (2013) "Finans Kapitalizminin Çelişkileri", *Monthly Review*, Şubat, sayı:32.
- Peters, M.A ve E. Bulut (2014) *Bilişsel Kapitalizm, Eğitim ve Digital Emek*, notabene yayınları.
- Pike, A, A. Rodriguez-Pose ve J. Tomaney (2007) "What Kind of Local and Regional Development and for Whom?", *Regional Studies*, Vol: 41.9, 1253-1269.
- Pike, A, Dawley, S ve Tomaney, J (2010) " Resilience, Adaptation and Adaptability", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3 (1).
- Rodrik, D (1999) *New Global Economy and Developing Countries: Making Openness Work*, Washington, D.C, Overseas Development.
- Rodrik, D ve A. Subramanian (2003) " The Primacy of Institutions, What This Does and Does Not Mean", *Finance and Development*, June, 31-34.
- Rodrik, D (2016) " Premature Deindustrialization", *Journal of Economic Growth*, 21, 1-33.
- Romer, P.M (1986) " Increasing Returns and Long run Growth", *Journal of Political Economy*, 94 (5).
- Saad-Filho, A ve D. Johnston (der.) (2007) *Neoliberalizm. Muhalif Bir Seçki*, Çev: Ş. Başlı ve T. Öncel, *Yordam Kitap*.

Stiglitz, J.E (1998) "Towards A New Paradigm for Development", 9th Raul Prebisch Lecture, 19 October, Palais des Nations, Geneva, United Nations Conference on Trade and Development.

Stiglitz, J.E (2002), *Globalization and its Discontents*, New York: Norton. Eserin Türkçe çevirisi, *Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı, Plan B*, İstanbul.

Şenses, F (2009) *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma: Seçme Yazılar, İletişim Yayınları*.

Tatar-Peker, A (1996) "Dünya Bankası: Büyüme Söyleminden "İyi Yönetişim" Söylemine", *Toplum ve Bilim*, 69, Bahar, 6-61.

Theodore, N, J. Peck ve N. Brenner (2011) " Neoliberal Urbanism: Cities and the Rule of Markets", G. Bridge ve S. Watson (der.) *The New Blackwell Companion to the City*, Oxford: Willey-Blackwell.

UNCTAD (2016) *Trade and Development Report, 2016, Structural Transformation for Inclusive and Sustained Growth*, United Nations Publication,: New York and Geneva.

Vercellone, C (2015) (der.) *Bilişsel Kapitalizm, Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans*, Otonom Yayıncılık.

Wacquant, L (2012) " Three Steps to a Historical Anthropology of Actually Existing Neoliberalism", *Social Anthropology*, 20 (1), 66-79.

Wade, R. (1990) *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*, Princeton University Press.

Weiss, L ve J. M. Hobson (1999) *Devletler ve Ekonomik Kalkınma, Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz*, Dost Kitabevi.

Wolf, R. D ve S. A. Resnick (2016) *Çatışan İktisadi Teoriler, İletişim Yayınları*.

-
- Williamson, J (1990) "Latin American Adjustment: How Much Has Happened ?",
Washington: Institute for International Economics, www.iie.com, erişim: 16.05.2005
- Williamson, J (2004) " A Short History of the Washington Consensus", Conference on "From
the Washington Consensus Towards a New Global Governance", Barcelona,
September 24-25, 2004. www.iie.com, erişim: 14.05.2005.
- Yalman, G (2003)" Neoliberal Hegemonya ve Siyasal İktisat: Latin Amerika Dersleri", A. H.
Köse, F. Şenses ve E. Yeldan (der), *Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar, İktisat
Üzerine Yazılar I, İletişim Yayınları, 2003 içinde, 453-474.*
- Yalman, G (2009) *Transition to Neoliberalism: The Case of Turkey in the 1980s, İstanbul
Bilgi Üniversitesi Yayını.*
- Yılmaz D. Ö (2011) "Kalkınmanın Yeni Mekanları; Alternatif Bir Kavramlaştırma
Denemesi", *İktisat Dergisi, Aralık, Sayı: 519.*
- Zabcı, F (2009) *Dünya Bankası: Yanılsamalar ve Gerçekler, Yordam Kitap, İstanbul.*